

१५१ भगभक्तस्य ते वयमुदशेम तथावसा ।

मूर्ध्नीनं राय आरभे ॥ १३ ॥

१६१ नहि ते क्षत्रं न सहो न मन्युं वयम् नामी पतयन्
आपुः १ नेमा आपो अनिमिषं चरन्तीर्न ये
वातस्य प्रमिनन्त्यभ्वं ॥

विदिकृत्वायां, सम्पदादिपञ्चमः क्लिप्, सारिका चः (पां ६।१।६८।)
इत्यादिना यञ्ज्या उदात्तत्वं । अदेयः, न विद्यते देवोऽस्तीति वज्रनीष्टा,
नृत्सुभ्यां (पां ६।१।१७२।) इत्युत्तरपदान्तादात्तत्वं । दधे, कर्मणि
लिट्, तस्यार्द्धधातुकत्वेन, अन्धकारानामादिः (पां ६।१।१८६।) इत्या-
द्युदात्तो न भवति, प्रत्ययस्वर एव शिष्यते, यदुत्तमिषं (पां ८।१।
६६।) इति वदुत्तयोगाग्निघाताभावः ॥ ३ ॥

यस्मिन्मन्त्रमाह भगभक्तस्य त इति । हे सवितास्ते तदीया वयं तुमः
श्रेयनामानो भगभक्तस्य धनेन संयुक्तस्य तवावसा दृष्टयेन उदशेम
उत्कर्षेण व्याप्नुमः, किं कर्तुं रायो धनस्य मूर्ध्नीनमुत्कर्षमारभे प्रारब्धं
धनिकल्पप्रतिष्ठा ज्ञाता भूयामेत्यर्थः । भगवन्देवतादिनादाद्युदात्तः,
तदीया कर्मणि (पां ६।१।१८८।) इति पूर्वपदप्रकृतिसंस्तरत्वं ।
अशेम, अशू व्याप्तौ, लिङ्, व्यत्ययेन परस्मैपदं शप् । रायो, ऊर्ध्वदृश्यदा-
द्यप्युन् (पां ६।१।१७२।) इत्यादिना यञ्ज्या उदात्तत्वं । आरभे,
कृत्यार्थे तवैकेन् (पां ६।१।१८४।) इत्यादिना तुमर्थे केषप्रत्यया,
निङ्क्षटेवायुदात्तत्वं ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये त्रयोदशो वक्ता ॥ १५ ॥

यस्मिन्मन्त्रमाह न हि ते क्षत्रमिति । अथ सविता प्रेरितः तुमःश्रेयः
स्वदादिसूक्तश्रेयेन उत्तरेण च सूक्तेन वचनं तुष्टाव । तथाच सुक्ते
तं सवितावाच वदन्वाच नै राज्ञे नियुक्तोऽस्ति तमेवोपधानेति, स
वचनराजानमयससारात् उत्तराभिराभिरैकविंशतेति । हे वचन वच-
नन्तः प्रीतिं वियक्तुमन्तोऽमी दृष्टमाना वचनान् श्रेयादवा पक्षि-
जोऽपि ते क्षत्रं तदीयं घटोरवचनं वक्ष्यामि नैवप्राप्ताः, त्वत्सदृशं घटोर-
वचनं पक्षिजानपि नास्तीत्यर्थः, तथा सद्दृश्यदीयं पराक्रमं तव सामर्थ्य-
मपि नाप्राप्तुं, तथा मनुं तदीयं कोपमपि नाप्राप्तुं, त्वयि वृद्धे कति
कोटुमशक्ता इत्यर्थः । अनिमिषं सर्वदा चरन्तीः प्रवाहकपेन नान्यथा

१ ७ १ अबुध्रे राजा वरुणो वनस्योर्ध्वं स्तूपं ददते
पूतदक्षः । नीचीनाः स्थुरपरि बुध्न एषामस्मे
अरुर्निहिताः केतवःस्युः ॥

आयन्त्रदीर्घं वचं जाग्रदुपुः, आतस्थ वाचोर्ध्वं भवतिविज्ञेयान्त्रदीर्घमर्धं
 वेदं न प्रमिनन्ति न हिंसन्ति, अतिसूत्रं कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः, तेषु
 आ प्राप्नुवति पूर्वज्ञानवशः । पतयन्ता, पतयन्ता, चुरादिरदन्ता,
 कटः शूद्र, मुखायादेष्टौ, अमुयदेशाज्ञासावधौतानामुदात्तले जिह्-
 वारः । आपुः, आमु आतौ, शिट उचि द्विभावहलादिष्टौ, अत आदेः
 (पां ७ । ४ । ७० ।) इत्यात्वं, अच न सहे न मन्नुमितादिभिरा-
 पुदिहस्त्य सम्बन्धात् तदपेक्षया प्राचम्बा, चादिषोपे विभासा (पां ८ ।
 १ । ६१ ।) इति प्रथमा तिङ्प्रभक्तिर्न निहन्त्यते । चरन्ती, वाक्-
 न्यसि (पां ६ । १ । १०६ ।) इति पूर्वसवर्गदीर्घः । प्रमिनन्ति, मोन्
 हिंसापो, क्वादिभ्यः आ आभ्यस्तपोदातः (पां ६ । ४ । ११९ ।) इत्या-
 चारदोषः, मोनातेर्निगमे (पां ७ । १ । ८१ ।) इति अस्त्वत्वं, पतयन्तरः,
 तिष्ठि चोदात्तवशि (पां ८ । १ । ७१ ।) इति अनिरनुदात्तः, यङ्गता-
 द्वित्वं (पां ८ । १ । ६६ ।) इति यङ्गत्वोदात्तनिघातः ॥ ६ ॥

सप्तमीदशमाष्ट चतुर्थे राजेति । मृतदत्तः शुद्धनक्षो वक्ष्यो राजा
चतुर्थे मृगश्रितेऽक्षरिणे तिष्ठन् वनस्य वननीयस्य तेजसस्तुपं सप्त
अर्द्धमुपरि देशे ददते भारयन्ति, नीचीनाः स्युर्द्धदेशे वर्तमानस्य
वनस्य दक्षय इत्याध्याहार्यं, ते ह्यधोमुखाणिष्ठन्ति, यथा दक्षीना
पुत्रो मूर्धं उपरि तिष्ठतीति श्रेयः, तथा सति केतवः प्रजापत्याः प्राजा
पत्यो अस्माकन्तर्निहिताः स्थापिताः सुमंदशं न भविष्यतीत्यर्थः ।
चतुर्थे, न विद्यते पुत्रो मूकमस्येति वडगीर्षो, नन्सुभ्यां (पां ६ । २ ।
१७२ ।) इत्युत्तरपदानोदात्तत्वं । कूपं ददते, इहातिर्भावादिकः ।
नीचीनाः, निपूर्वादस्यते, अतिमददृक् (पां ६ । २ । १६ ।) इति क्षिन्,
कनिहितां (पां ६ । ३ । २३ ।) इति नञोपः, न्यध्वज्यास्त्यर्थे, विभा
गाच्चेदधिक्यस्य (पां ५ । ३ । ७ ।) इति खः, आवग्नेयीनीधिया (पां
७ । १ । २ ।) इत्यादिना तस्य ईनादेशः, आयनादिषु उपदेशि-
द्वयं अद्विज्यार्थमिति वचनादीकार उदात्तः, खः (पां ६ । ३ ।

१८१ उहं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वे-
तवा उ १ अपदे पादा प्रतिधातवेऽकरुतापवता
हृदयाविधश्चित् ॥

१२८।) इत्यकारलोपे, चै (पां ६।३।१२८।) इति दीर्घत्वं । अङ्, माविश्याद्युभाभूयः (पां १।३।००।) इत्यादिना सिचो चुक्, आतः (पां १।३।११०।) इति भेजुंसादेशः, उख्य पदान्तात् (पां ६।१।६६।) इति परस्परत्वं, वज्रत्वं हन्त्यस्यमाद्योमेऽपि (पां ६।३।०५।) इत्यङागमाभावः । अन्ते, सुपांसुचुक् पूर्वसवर्गाभ्याहाया-याजातः (पां ०।१।३६।) इति सप्तम्याः श्रे आदेशः । निश्चिता, गतिरनन्तरा (पां ६।२।३६।) इति गतेः प्रकृतिसदृशं । स्या, अस्तेर्निष्ठि, असोरस्तेऽपः (पां ६।३।१११।) इत्यसोऽकारलोपः ॥ ७ ॥

अङ्गुलीमन्त्रमाह उवं जीति । यद्वतो राजा सुखाय सुख्यस्य पञ्चां मार्गे उवं विस्तीर्णं चकार । हिशब्दः प्रसिद्धौ, उत्तरायणाद्विष्णो-यनमार्गस्य विस्तारः प्रसिद्धः । किमर्थमेवं कृतवानिति तदुच्यते, अन्तेतवा उ, अनुक्रमेणोदयास्तमयौ गन्तुमेव, तथा अपदे पाददक्षिते-ऽन्तरिक्षे पादा प्रतिधातवे, पादौ प्रक्षेप्तुं अङ्गुलीं कृतवान्, पूर्ववत् रथस्य मार्गः, अत्र पादयोदिति श्रेयः, यदा अपदे यूरे वज्रेण मणा गन्तुमशक्ते भूपदेष्टे पादौ प्रक्षेप्तुमुपायं बन्धविमोचनरूपं कदोत्ति-तर्पणः । उत अपि च हृदयाविधश्चित् शब्दोऽपि अपवता अपवदित्वा निदाकर्त्ता भवतु । चकार, निष्प्रदेवाकारउदात्तः, हि च (पां ०।१।१३।) इति निघातप्रतिषेधः । पञ्चां, पश्चिमव्युत्थानात् (पां ०।१।०५।) इति द्वितीयावामपि अन्त्येनात्वं, पश्चिमव्युत्थं यवकं चेति इतिप्रत्ययान्तत्वेनान्तोदात्तत्वे प्राप्ते, पश्चिमयोः सर्वनाम-स्त्वान्ते (पां ६।१।१६६।) इत्याद्युदात्तत्वं । अन्तेतवै, अनुपूर्वादेशः, कुमर्थेसेसेन् (पां १।३।६।) इति तवैप्रत्ययः, तवैचान्तव्युगपत् (पां ६।१।११।) इत्याद्यन्तयोऽदात्तत्वं । पादा, सुपां सुचुक् (पां ०।१।३६।) इत्याकारः । प्रतिधातवे, दधत्वेस्तुमर्थे सेसेन्निष्ठादिप्रत्यये ववेरूपप्रत्ययः, वादौचमिति (पां ६।१।१०।) इत्यादिना गतेः प्रक-ृतिसदृशं । अङ्गु, कदोत्ते, हन्त्यसिमुद्बन्धश्चिठः (पां १।३।६।)

। ६। शतमे राजन् भिषजः सहस्रमुखी गभीरा सुम-
तिष्ठे अस्तु । बाधस्व दूरे निर्ऋतिं पराचैः कृतं
चिदेनः प्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥

इति षोडशेऽध्याये, तस्य त्रिम्, मन्त्रेण (पां १ । ३ । ५० ।) इत्यादिना
त्रैर्गुणैः, गुणैः उपरत्नं, चक्षुषाभः (पां १ । १ । ५५ ।) इति त्रिषो
लोपा, चक्षुषाभः । चक्षुषाभः, चक्षुः चक्षुः, चक्षुः । चक्षुः चक्षुः चक्षुः
चक्षुः चक्षुः चक्षुः । चक्षुः चक्षुः चक्षुः । चक्षुः चक्षुः चक्षुः ।
(पां १ । १ । ११६ ।) इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घत्वं, लङुक्तद्वय-
प्रकृतिसंस्कारत्वं ॥ ५ ॥

नवमीऽध्याये शतमे राजन् भिषज इति । हे राजन् वरुण, ते तव
शतं सहस्रं भिषजो बन्धनिवारकाणि शतसहस्रसङ्ख्याकान्यौषधानि
वैद्या वा सन्ति, ते तव सुमतिरक्षादनुग्रहबुद्धिर्वीं विष्णीर्वा गभीरा
गाम्भीर्योपेता धिरास्तु, निर्ऋतिमक्षादनिष्ठकारिणीं पापदेवतां
पराचैः पराङ्मुखीं कृत्वा दूरेऽस्मत्तो व्यवहिते देशे स्थापयित्वा तां बाधस्व,
कृतचिदक्षाभिरनुष्ठितमपि यतः पापमस्तु प्रमुमुग्धि प्रकर्षेण मुक्तं
नष्टं कुरु । सुमतिष्ठे, तादौ च निति (पां १ । १ । ५० ।) इति
पूर्वपदप्रकृतिसंस्कारत्वे प्राप्ते, मनस्विन् (पां १ । १ । १५१ ।) इत्यादिना-
न्तरपदान्तेऽदात्तत्वं, संहितायां विसर्जनीयस्य सकारस्य, युष्मत्त-
त्वात्वाः अन्ताः पादं (पां ५ । १ । १०३ ।) इति यत्वं । बाधस्व, बाध वि-
चोदने, ययः पित्वादानुदात्तत्वं, विद्वन् न सार्वधातुकाखरेण आनुस्वर
एव प्रियते । निर्ऋतिं, तादौ च निति (पां १ । १ । ५० ।) इति शतेः
प्रकृतिसंस्कारत्वं । मुमुग्धि, मुष्ण मोक्षणे, बद्धं बद्धोति शयः सुः, उभ-
योद्देशिः (पां १ । १ । १०२ ।) इति द्विर्धरादेशकस्यापित्वेन विद्या-
दुष्काभावात्, योः कृः (पां ५ । १ । १० ।) इति कृतं । ६ ॥

११०१ अमी य ऋक्षा निहितास उवा नक्तं ददृत्रे
कुहविद्विवेयुः । अदन्धानि वरुणस्य व्रतानि
विचाकशचन्द्रमा नक्तमेति ॥ १४ ॥

दशमीत्यथमाह अमी य इति । अमी रात्रावस्माभिर्दृश्यमाना
ऋक्षाः सप्त ऋषयः, तथाच वाजसनेयिन आमनन्ति, ऋक्षा इति
इत्येवै मुरा सप्त ऋषीणाचक्षत इति, यद्वा ऋक्षाः सर्वेऽपि नक्षत्र-
विशेषाः, ऋक्षास्त्रिभिरिति नक्षत्राणामिति यास्मेनोक्तत्वात्, उचैव-
परि शुभदेष्टे निहितासः स्थापिता ये सन्ति, ते ऋक्षा नक्तं रात्रौ
दृष्टमे सर्वेऽपि दृश्यन्ते, दिवा अहनि कुहविदीयुः चापि नक्षत्रेभ्युर्न
दृश्यन्त इत्यर्थः । वरुणस्य रात्रौ व्रतानि कर्माणि नक्षत्रदर्शनादिक-
पाणि अदन्धानि ज्ञेयार्थाहंसितानि, किञ्च वरुणस्याहर्दिव चन्द्रमा
नक्तं रात्रौ विचाकशत्, निशेधेन दीप्यमान इति गच्छति । निहितासः,
आम्नसेरक्षस् (पां ७ । १ । ५० ।) इत्यसुगामनः, आधमन् (पां ६ ।
१ । १०० ।) इति आधादिस्त्रेणोत्तरपदान्शोदात्तत्वे प्राप्ते, गतिरन-
न्तरः (पां ६ । १ । १६ ।) इति गतेः प्रकृतिसरत्वं । दृष्टमे, दृष्टे-
र्जिडि, इदयोरे (पां ६ । १ । ७६ ।) इति रे आदेशः आतसेनाद्युदा-
त्तत्वं, यदृत्ताजिब्यं (पां ८ । १ । ६६ ।) इति यदृत्तयोगादनिघातः ।
कुह, वाह चच्छन्दसि (पां ३ । १ । ११ ।) इति किं शब्दादुत्तरस्य
जलो आदेशः, कुतिहोः (पां ७ । १ । १०० ।) इति किं प्रत्ययस्य कु
आदेशः, आनिचद्वावाक्षिस्त्रेणाद्युदात्तत्वं । विचाकशत्, कशेर्दी-
त्यर्थाद्यङ्गुगन्ताच्छ्रुप्रत्ययः, अभ्याप्तानामादिः (पां ६ । १ । १८६ ।)
इत्याद्युदात्तत्वं, समसे स्रुत्सरः, यद्वा काशनेवां आतसेनोपभाङ्गत्वं ।
चन्द्रमः, चन्द्रेभोहिदितौवादिकसूत्रेण चन्द्रोपपदान्मात्रे अस्तिः
प्रत्ययस्य टित्वेन टिलोपः, छदुत्तरपदप्रकृतिसरत्वे प्राप्ते, नतिवा-
दोपपदयोः पूर्वपदप्रकृतिसरत्वेति पूर्वसञ्ज्ञात् पूर्वपदप्रकृतिसरत्वन-
नुवर्तते, तेन पूर्वपदप्रकृतिसरः, दासीभारादित्वाद्वा पूर्वपदप्रकृति-
सरत्वं ॥ १० ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्दशे वर्गः ॥ १४ ॥

१९१। तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते
यजमानो हविर्भिः१ अहेलमानो वरुणेह बोध्युर-
शंस मा न आयुः प्रमोषीः॥

१९२। तदिन्नृक्तं तद्दिवा मयमाहुस्तदयं केतो हृद
आविचष्टे१ शुनःशेपो यमहुद्भीतः सो अस्मा
त्राजा वरुणो मुमेतु ॥

इत्यादयिनस्य वादयस्य यशोर्वापापुरोडाशयोक्तत्वायामिति हे अचौ
वाच्ये, सूचितश्च, वत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति हे अस्तन्नायामिति,
वरुणप्रधास्येषु वादयस्य हविषो याज्या तत्त्वा यामीत्येषा, पक्ष्म्यां
पौर्णमास्यामिव खल्वे सूचितं इमं मे वरुण शुधि तत्त्वा यामि ब्रह्मणा
वन्दमान इति । तामैतां सूक्ते इत्यादशीमन्वमाह तत्त्वा यामीति । हे
वरुण, मुमुर्षुरहं ब्रह्मणा वन्दमानो वेदेन क्लृप्तम्, त्वं प्रति तदायुर्यामि
वाचे, सर्वेषु यजमानोऽपि हविर्भिस्तदायुराशान्ते प्रार्थयते, त्वच्चेह
कर्मयि अहेलमानः, अनादरमकुर्वन् बोधि, अस्मदपेक्षितं बुध्यस्व, हे
उरुशंस, वज्रभिः क्लृप्त, नोऽस्मदीयमायुर्मा प्रमोषीः, प्रमुषितं मा
कुरु । सप्तदशसंज्ञकेषु याज्ञिककर्मसु ईमहे यामीति पठितं, च शब्द-
लोपम्वान्दसः । अहेलमानः, हेतु अनादरे, अदुपदेशाक्तसार्वधानु-
कानुदान्त्ये सति धातुस्वरं शिष्यते, ततो नृजसमासे काव्यपूर्वपद-
प्रकृतिकृतत्वं । नोधि, बुध अवगमने, कोटः सेहिः, वज्रं कन्दसीति
विकरयस्य लुक्, वा कन्दति (पां १।४।१८ ।) इत्यपित्वाभावेन
हित्वाभावात्तृपृथगुणाः, ऊभक्त्योहेभिः (पां ६।४।१०१ ।) इति
वेधिरादेशः, धातोरात्तलोपम्वान्दसः । मोषीः, मुष स्तेये, कोटये कान्द-
सी लुक्, वदत्रजह्वन्तस्याचः (पां ७।२।३ ।) इति प्राप्ताया वज्रैः,
नेति (पां ७।२।४ ।) इति प्रतिषेधे सति लघूपधमुक्ता, वज्रं
कन्दस्यमाद्योऽपि (पां ६।४।७१ ।) इत्यडभावः ॥ १९ ॥

इत्यादशीमन्वमाह तदिन्नृक्तमिति । तदिन्नदेव वरुणविषयं स्तोत्रं, नृक्तं
रात्रौ, नृक्तं शुक्रःशेषाय, आहुः, कर्त्तव्यत्वेनाभिधाः कथयन्ति, तथा
दिवापि तदेवाहुः, हृदस्तदीयमनसो विष्मज्जोऽयं केतः प्रश्नाविशेषो

१५३ १ शुनःशेषो बह्वृभीतस्त्रिष्वदित्यं द्रुपदेषु
वज्रः । अवेनं राजा वरुणः समृज्याद्विद्धा अदन्धो
विमुमोक्तु पाशान् ॥

अपि तदेव कर्तव्यत्वेनाविचष्टे, सर्वतो विशेषेण प्रकाशयति । अभीतो
अहीतो यूपवज्रः शुनःशेष एतन्नामको अनो यं वरुणमङ्गत् आहूत-
वान्, स वरुणो राजा अस्मान् शुनःशेषान् मुमोक्तु, बन्धान्मुक्तान्
करोतु । मन्त्रां, ऊचि च (पां ६ । १ । २१२ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । आङ्गः,
जुवः पञ्चानां (पां १ । ४ । ८४ ।) इत्यादिना जुजो कटि भोगसादेशः,
घातोराजादेशश्च । वदः, पदजोमास्त्वग्निम् (पां ६ । १ । ४९ ।)
इत्यादिना वृद्धयश्चन्दस्य वृद्धादेशः, ऊडिदम्पदादप्युम् (पां ६ । १ ।
१०१ ।) इति पञ्चम्या उदात्तत्वं । शुनःशेषः, अनुक्तत्रिलोकादिक-
कनिष्पन्नयान्ताः अनुशब्दः, वृद्धीभ्यां रूपस्वाङ्गोः पुट्तेलौकादिकः
समुदात्ममासृजताः शेषशब्दः, शुन इव शेषो यस्मैति समासे, शेषपुष्प-
काङ्गुलेषु शुनःसन्धायां वक्षा अशुक्लस्य इति वार्तिकेन वक्षा अशुक्ल,
पूर्वपदप्रकृतिस्यत्वे प्राप्ते, उभे वनस्पत्यादिषु वृगयत् (पां ६ । १ ।
१४० ।) इति पूर्वोत्तरपदयोर्गुगयत्प्रकृतिस्यत्वं । अङ्गत्, केजो-
जुडि, निपि त्रिवि ऋच (पां १ । १ । ५३ ।) इति ज्ञेयज्ञादेशः, आसो
चोप इति च (पां ६ । ४ । ६४ ।) इत्याकारलोपः, अडागमः, उदात्तः,
यदुक्तयोगादनिघातः । अभीतः, वृषष्टोमं न्वसीति इत्य भत्वं ।
सो अस्मान्, प्रकृत्यानाः पादमक्षपरे (पां ६ । १ । ११५ ।) इति प्रक-
तिभावः । मुमोक्तु, वज्रं कृन्दसीति विकरयस्य सुः ॥ १२ ॥

अथोदशीकृतमाह शुनःशेषो कृकृदिति । अभीतो बन्धनाय
अहीतस्त्रिसङ्गकोषे द्रुपदेषु क्रोः काष्ठस्य यूपस्य पदेषु प्रदेशविशेषेषु
वज्रः शुनःशेष आदित्यं अदितेः पुत्रं यं वरुणमङ्गदाहूतवान्, हि
यस्मादेवं तस्मात् स वरुणो राजा यत्नं शुनःशेषमवसकृष्यात्, अह-
रुष्टं बन्धनादिमुक्तं करोतु । विमोक्षप्रकार एव स्पष्टीक्रियते, विद्वान्
विमोक्षप्रकाराभिधानः, अदन्धः कोनाप्यर्चिसितो वरुणः, पाशान् बन्धन-
रन्तुविशेषान् विमुमोक्तु, विच्छिद्यैर्न मुक्तं करोतु । विवु, वदन्निवतुर्गो
वजादिः (पां ६ । १ । १०८ ।) इति विमोक्षवदात्तत्वं, संज्ञितार्थां,

११४१ अव ते हेतो वरुण नमोभिरवयज्ञेभिरीमहे
हविर्भिः । क्षयन्नुस्मभ्यमसुर प्रचेता राजन्नेनांसि
शिञ्जथः कृतानि ॥

उदात्तस्वरितवोर्यञः स्वरितोऽनुदात्तस्य (पां ८ । १ । ४१) इति वर
आकारः स्वर्यते । सकल्यात्, सञ्ज विसर्गे, प्राच्यनायां जिङ्, वज्जं
कन्दसीति विकरयस्य झः । विद्वान्, विद चाने, विदेः श्रुतुर्वसुः
(पां ७ । १ । २६) इति श्रुतुर्वसुरादेशः, उमिदचां (पां ७ । १ । ४०)
इति नुम्, हन्त्यादिसंयोगान्तवोर्यो, संहितायां, दीर्घादटिसमान-
पादे (पां ८ । १ । ६) इति नकारस्य दत्वं, आतोऽटिगित्त्वं (पां ८ ।
१ । ११) इति सानुनासिक आकारः । अदन्तः, दन्तु दन्ते, निष्ठायां,
अमिदिसां हल उभयायाः कृडिति (पां ६ । ४ । २४) इति
नलोपे, भ्रमस्तयोर्धोऽधः (पां ८ । १ । ४०) इति घत्वं, अवययपूर्वपद-
प्रकृतिसदृत्वं ॥ १३ ॥

अमन्ये अवते हेड इति हे ऋचौ वारयस्य हविषो वाग्यानुवाक्ये,
यमी संवाजैस्वरित्वेति लङ्गे कृत्तितं, अवते हेडो वरुण नमोभिरिति हे
इति, तयोरायां कृत्ते चतुर्दशीत्यत्रमाह अवते हेड इति । हे वरुण,
ते तव हेतः क्रोधं, नमस्कारैरवेमहेऽवबनयाम, तथा यज्ञैः साक्षा-
नुष्ठानेन युज्यैर्हविर्भिरवेमहे, वरुणं परितोष्य क्रोधमपनयामः । हे
असुर, अग्निकृत्तयेपयशील, प्रचेताः प्रकर्षेण प्रक्षायुक्त, राजन् दीप्यमान,
वरुण, अक्षभ्यमस्यदधं क्षयन् अस्मिन् कर्मणि निवसन्, कृतान्य-
स्याभिरनुष्ठितान्येनांसि पापानि शिञ्जथः, क्षयितानि शिथिकानि
कुव । हेता, असुमो निष्वाद्याद्युदात्तत्वं । यज्ञेभिः, वज्जं कन्दसीति
भिस ऐसादेशाभावः । ईमहे, ईङ् गतो, विकरयस्य झः । क्षयन्,
क्षि निवासमत्तोः, कटः छट्, अत्यधेन छप आद्युदात्तत्वं । असुर, असु-
क्षेपणे, असेहरक्षितौणादिकक्षेत्रेणोरनप्रत्ययः, आमग्निताद्युदात्तत्वं ।
शिञ्जथः, क्षय ईरन्त्ये, पुरादिरदन्तः, कान्दसे कृडि झिः, जिजिदुसुभ्यः
कर्तरि षङ् (पां १ । १ । ४८) इति ज्ञेचङ्, हिर्भावश्चादिशेषौ,
अन्तोऽपिस्वात् सन्तुष्टावाभावेऽपि, वज्जं कन्दसीत्यभासस्येत्वं, पूर्व-
पदभाषः ॥ १४ ॥

११५१ उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं
अथाय १ अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो
अदितये स्याम ॥

पक्षदशीत्यत्रमाह उदुत्तममिति । हे वरुण, उत्तममनुष्टुप् धिरसि
वज्रं पाशं, अस्मदस्मात्तः उक्त्वाथाय उक्त्वथ्य शिथिचं कुब, अधमं
निकृष्टं पादेऽवस्थितं पाशं अवस्थाप्य अवस्थाव शिथिलीकुब, मध्यमं
नाभिप्रदेशगतं पाशं विशयाय विवृण्व्य शिथिलीकुब । अधान-
न्तरं हे आदित्य आदितेः पुत्र वरुण, वयं शुभाश्रयाः, तव व्रते त्वदीये
वर्त्मणि, आदितये खण्डमहादित्याय, अनागसोऽपराधरहिताः स्याम
भवेम । उत्तमं, तमपः पितादनुदात्तत्वेनायुदात्तत्वे प्राप्ते, उत्तमश-
न्नतमौ सर्वत्रेत्युक्तादिषु पाठात्, उक्तादीनाम् (पां ६ । २ । १६० ।)
इत्यनोदात्तत्वं । अधमं, अवस्थावसाधमार्यदेयाः कुत्सित इति अवते
रमन्प्रत्ययोनिपातितः, वस्य धत्वच्च । अथाय, अथ दीर्घस्ये, संज्ञितायां
ह्रस्वसो दीर्घः । तव, युष्मदस्मदोर्हसि (पां ६ । २ । १११ ।) इत्या-
युदात्तत्वं । अनागसः, वज्रशीलौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं, नञ्सुभ्यां (पां
६ । २ । १०२ ।) इति तु व्यत्ययेन न प्रवर्तते, यदा आगसश्चन्द्रात्,
अस्मायामेधा (पां ५ । २ । १२१ ।) इत्यादिना मत्वर्थीयो विनिश्चस्य,
विष्मत्तोर्लुक् (पां ५ । १ । ६५ ।) इति लुक्, नञ्समासे अव्ययपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पक्षदशौ वगः ॥ १५ ॥

- १३१ विमृलीकाय ते मनो रथीरश्वं न सन्दितं ।
 गीर्भिर्विरूण सीमहि ।
 १४१ परा हि मे विमन्यदः पतन्ति वस्यदृष्टये ।
 वयो न वसतीरूप ॥

उम्हादिषु पाठादन्तोदात्तः । इत्यने, हन हिंसागत्योः, ह्यङ्गिभ्या-
 म्भुविभ्यादिक क्रुःप्रत्ययः, धातोर्नकारस्य तकारः । जिहीषानस्य,
 हेतु अनादरे, अस्माद्धिटः कान्च्दिभांयङ्गादिशेषाः, ऋक्षत्वं-
 ग्रन्थानि, इकारस्य ईकारादेशान्दसः, चितः (पां ६।१।१६२।)
 इत्यन्तोदात्तत्वं । रीरथः, राध साध संसिद्धौ, यङि विभोषः, उपधा-
 ऋक्षत्वं, द्विष्यन्तङ्गादिशेषऋक्षत्वसम्बन्धावेत्ताभ्यासदीर्घाः, नमास्त्वोमे
 (पां ६।१।७४।) इत्यडभावः । ह्यङ्गानस्य, ह्यङ्गीङ् लज्जायां, अस्मा-
 द्भ्यामपि एषोदरादित्वादभिमतरूपसिद्धिः ॥ १ ॥

व्रतीयान्त्वमाह विमृलीकायेति । हे वरह, मृलीकायास्तुलांय
 ते तव मनो गीर्भिः क्षुतिभिर्विसीमहि विशेषेण बन्धुमः, प्रसादयाम
 इत्यर्थः, तव हृदयान्तः, रथी रथस्वामी सन्दितं सम्भक् सखित्वं दूर-
 ग्रमनेन आन्तमश्वं न, अन्यमिव, यथा स्वामी आन्तमश्वं प्राप्तप्रदाना-
 दिना प्रसादयति तद्वत् । रथी, मत्सर्पीय ईकारः । सन्दितं, दो
 अवस्यगने, निष्ठा (पां १।२।१०२।) इति छः, यत्तिस्त्वितिमास्या-
 मिति किति (पां ७।४।१०।) इति इकारादेशः, गतिरनन्तरः
 (पां ६।२।७६।) इति गतेः प्रकृतिस्त्वत्वं । गीर्भिः, सावेकाक्षः (पां
 ६।१।१६८।) इति भिस उदात्तत्वं । सीमहि, विषु तन्तुसन्ताने,
 अत्ययेनात्मनेपदं, बद्धनं कम्पसोति विकरत्स्य कुक्, गोपीत्वोर्वधि
 (पां ६।१।६६।) इति यङिभोषः, यदा विष् वन्धने, इत्यस्मादि-
 क्करत्स्य कुक्, दीर्घान्दसः ॥ १ ॥

चतुर्षीन्त्वमाह परा ज्योति । हे वरह, मे मन पुनःश्रेयस्य विम-
 न्यदः क्रोधरहिता बुद्धयः, वस्यदृष्टये वसीयसोऽतिशयेन वसुमतो
 जीवितस्य प्राप्तये, परापतन्ति परास्त्रुषाः पुनरावृत्तिरहिताः प्रस-
 दन्ति, हिमश्रेयोऽभिज्ञेऽर्थे सर्वजनप्रसिद्धिमाह । परापतने हृदयान्तः,
 वयो न पक्षिणो यथा वसतीर्निवासस्थानानि उच स्वामीयेन प्राप्नु-

१५१ कदा क्षत्रत्रियं नरमा वरुणं करामहे ।

मूलीकायोरुचक्षसं ॥ १६ ॥

१६१ तदित्समानमाशाते वेनता न प्रयुच्छतः ।

धृतव्रताय दाशुषे ॥

यन्ति तदत् । यत्तन्ति, अमुदात्तं सर्वमपादादौ (पां ७ । १ । १८ ।)
इति पादावित्पादमिवातः । वस्य इष्टये, वसुमन्त्र्यात्, विष्णो-
र्युक् (पां ५ । ३ । ६५ ।) इति मत्तयो जुक्ति, टिगोपे प्राप्ते, ईषस्यो
वकारोपपन्नाभ्यसः । वसतोः, शत्रुरनुमोमद्यमादी (पां ६ । १ । १०३ ।)
इति ङीष् उदात्तत्वं ॥ ४ ॥

यच्छीमन्त्रमाह कदा क्षत्रत्रियमिति । मूलीकायास्तुखाय वक्ष्यं
कदा कस्मिन् काले आकरामहे कस्मिन् कर्मण्यागतं पदवाम ।
भीष्टार्थं, क्षत्रत्रियं वक्षसेविनं । नरं नेतारं । उरुचक्षसं बहूनां प्रहारं ।
क्षत्रत्रियं, क्षत्रत्रियं अयतीति क्षत्रत्रीः, क्षिप्रविप्रक्षिप्ति इत्यादिनौ-
जादिकः क्षिप्र, दीर्घश्च, छद्मुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । नरं, ऋदोरम्
(पां ३ । १ । ५७ ।) इत्यवन्तत्वादाद्युदात्तः । करामहे, करोतेत्यव-
नेन शम् । उरुचक्षसं, वक्षोर्वज्रं शिखेयौजादिकोऽसुन्, शिखेयौजात्
ख्याप्तादेशाभावः ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षोडशो वर्गः ॥ १६ ॥

यच्छीमन्त्रमाह तदिदिति । धृतव्रताय अनुकृतकर्मणे, दाशुषे हविर्द-
त्तवते जयमानाय, वेनता कामयमानो मित्रानवस्थावितिशेषः, तानुभौ
समानं साधारणं तदिदस्याभिर्दत्तन्तदेव हविराशाते अनुवाते, न
प्रयुच्छतः, कदाचिदपि प्रमादं ना कुर्वतः । आशाते, अन्तेर्निर्दिष्टि
हिर्भावहणादिशेषैः, अत आदेः (पां ७ । ७ । ७० ।) इत्यार्त्तं, अगित्त-
माग्रमशासनमिति वचनात्, अन्तेर्निषे (पां ७ । ४ । ७२ ।) इति मुहु-
भावः । वेनता, वेनतिः कान्तिकर्मा, सुपां सुयुक् (पां ७ । १ । १६ ।)
इत्यादिना द्विवचनस्थाकारः । प्रयुच्छतः, युच्छ प्रमादे । दाशुषे, दाष्ट
दान इत्यस्यात् । दाश्वान् साङ्गान् मोहान् (पां ६ । १ । १९ ।) इति
छदप्रत्यये निपातितः, वसोः सम्प्रसारणं (पां ६ । ७ । १९१ ।)
इति सम्प्रसारणं, शाशि वशि वसोनाथ (पां ८ । ३ । ६० ।)
इति वत् ॥ ६ ॥

१ ७ १ वेदा योवीनां पदमक्षरिसेण पततां ।

वेद नावः समुद्रियः ॥

१ ८ १ वेद मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजावतः ।

वेदा य उपजायते ॥

सप्तमीत्यन्तमाह वेदा न इति । अन्तरिक्षेण पततामाकाशमार्गेण
अच्छतां वीनां भक्षिणां पदं यो वयसो वेदा वेद जानाति, तथा समु-
द्रियाः समुद्रेऽवस्थितो वयसो जावो जने गच्छन्त्याः पदं वेद जानाति,
सोऽस्माद्वन्धमानोपयतीति शेषः । वेद, विद घ्राणे, विदो कटो वा
(पां १ । ४ । ८३ ।) इति तिपो वाच, निवृत्तरेणायुदात्तत्वं, यचो-
ऽतस्त्रिः (पां ६ (१ । १२५ ।) इति संहितायां दीर्घः । वीनां,
नामव्यतरस्यां (पां ६ । १ । १७७ ।) इति नाम उदात्तत्वं । पततां,
अपः पित्वाद्यनुदात्तत्वं । प्रतुष्व कसार्वधातुक्स्वरेश्च धातुस्वरः । नावा,
वावेकाचः (पां ६ । १ । २६८ ।) इति षष्ठा उदात्तत्वं । समुद्रियः,
समुद्राभ्याङ्गः (पां ४ । ४ । १२८ ।) इति भनार्थे घः प्रत्ययः ॥ ७ ॥

अष्टमीत्यन्तमाह वेद मास इति । धृतव्रतः स्वीकृतकर्मविशेषो
यस्योक्तमग्निमोषेति वयसः, प्रजावतस्तदा तदेत्यद्यमानप्रजावृत्तान्
द्वादश मासचैवादीन् कावगुणान्तान् वेद जानाति, यस्तथोदशोऽष्टिक-
मास उपजायते, संवत्सरसमीपे स्वयमेवेत्यव्यते, तमपि वेद, वाक्य-
शेषः पूर्ववत् । मासः, पद्विंशतिमास (पां ६ । १ । ६३ ।) इत्यादिक
मासशब्दस्य मासित्यादेशः, ऊहिरद्वयदाद्यमुल्लेख्युः (पां १ । १ ।
१७१ ।) इति शस उदात्तत्वं । द्वादश, दौ च दश चेति द्वन्द्वः, द्वाष्टनः
सङ्ख्यायां (पां ६ । १ । ४७ ।) इत्यात्वं, सङ्ख्या (पां ६ । १ । १५ ।) इति
सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिसंज्ञितत्वं । प्रजावतः, जनी प्रादुर्भावे, प्रपूर्वाज्यनो,
जग स्व जग क्रम जगो विट् (पां ६ । २ । ६७ ।) इति विट् प्रत्ययः,
विज्जगोः (पां ६ । ४ । ४१ ।) इत्यात्वं, छदुत्तरपदप्रकृतिसंज्ञितत्वं, प्रजा
यतां सप्तमीत्यर्थे, तदस्यास्त्वस्मिन् (पां ५ । २ । ८३ ।) इति मनुप्,
मादुपधादाच्च (पां ८ । २ । ६ ।) इति मनुपो वत्त्वं । उपजायते, जनेः
जन्मकर्तृदि जाटः कर्मवद्भावादात्मनेपदं यक्, जनादीनामुपदेशे यथात्वं
वक्ष्यमिति वचनात्, अचः कर्तृवक्ति (पां ६ । १ । २६५ ।) इत्याद्यु-

१ ६ १ वेद वातस्य वर्तनिमुरोन्मेषस्य बृहतः १

वेदा ये अध्यासते ॥

१ १० १ निषसाद् धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा १

साम्राज्याय सुक्रतुः ॥ १७ ॥

१ ११ १ अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वा अभिपश्यति १

कृतानि या च कर्त्वा ॥

दातृत्वं, तिरिचोदात्तवति (पां ८ । १ । ७९ ।) इत्युपसर्गस्य निघातः, न च, तिरुतिष्ठः (पां ८ । १ । २८ ।) इति निघातः, यदुत्तामित्रं (पां ८ । १ । ६६ ।) इति प्रतिषेधात् ॥ ८ ॥

नवमीष्टममाह वेद वातस्येति । उदोर्विस्तीर्णस्य ऋग्वस्य दर्वनी-
यस्य बृहते गुरुैरधिकस्य वातस्य वायोर्वर्तनिं मार्गे वेद, वरुणो
जानाति, ये देवा अध्यासते उपरि तिष्ठन्ति तानपि वेद जानाति ।
वातस्य, अस्मिहसीत्यादिनौत्यादिकृतनृप्रत्ययान्तो वातशब्दो निष्वा-
दाद्युदात्तः । वर्तनिं, वर्ततेऽनेनेति वर्तनिः स्तोत्र इति स्तोत्रवाक्य-
कस्य वर्तनिशब्दस्यान्तोदात्तत्वसिद्ध्यर्थमुन्हादिषुपाठादस्य प्रत्ययस्येव
मध्योदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तत्वं । बृहतः, बृहन्नृहतेरप्यङ्गात्
मिति कृत् उदात्तत्वं । अध्यासते, चत्वार्षघातुष्वानुदात्तत्वे सति
धातुस्यः ॥ ८ ॥

इशमीष्टममाह निघसादेति । वृत्तव्रतः पूर्वोक्तो वरुणः पस्त्यास्य
दैवीषु प्रजासु आनिघसाद् आगत्य निघस्यवान्, विमर्शं प्रजानां
साम्बाध्यसिद्ध्यर्थं । कीदृशः सः, सुक्रतुः शोभनकर्म्मन् । आनिघसाद्,
सदेवप्रते (पां ८ । १ । ६६ ।) इति वत् । साम्बाध्याय, सम्बाधो
भावः साम्बाध्यं, गुरुवचनं ब्राह्मणादिभ्यः (पां ५ । १ । १२७ ।) इति
आङ्, ऋग्वेदादिर्निर्त्य (पां ६ । १ । १८७ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । सुक्रतुः,
कृतादयम् (पां ६ । २ । ११८ ।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ १० ॥ इति
ग्रथमस्य त्रितोये सप्तदशो वगः ॥ १७ ॥

एकादशीष्टममाह अतो विश्वानीति । अतोऽन्तादयन्त्यादिभ्यामि
चत्वार्षघातुष्वानुदात्तत्वाच्चिकित्वा प्रज्ञायानभिपश्यति, सर्वतोऽङ्गो-

१५२१ स नो विश्वाहा मुक्तुरादित्यः सुपथा करत् ॥ प्र ण आयूंषि तारिषत् ॥

भवति, या कृतानि यान्यान्वर्थाणि पूर्वं वस्तुनेन सम्प्रदिताति च-
कारादन्धानि यान्यान्वर्थाणि कर्त्वा, इतः परं कर्त्तव्यानि, तानि सर्व-
थाभिपश्यतीति पूर्वचान्वयः । अङ्गुता, श्रेष्ठन्दसि वज्रजं (पां ६ । १ ।
७० ।) इति श्रेष्ठोपः, प्रत्ययकस्येन, नयुंसकस्य भक्षणः (पां ७ । १ ।
७२ ।) इति नुम्, नलोपः । चिकित्सा, कित चाने, लिटः क्लृप्तः,
अन्धासहकादिश्रेष्ठचर्त्तानि, वस्त्रेकान्गाङ्गुता (पां ७ । २ । ६७ ।) इति
नियमादिठभावः, इत्यानुनासिकावृत्तौ संहिताया । पश्यति, या
त्रा भ्रा (पां ७ । ३ । ७८ ।) इत्यादिना दृष्टेः पश्चादेशः । कर्त्वा,
कृतार्थतन्त्रेण (पां ३ । ७ । १४ ।) इत्यादिना करोतेत्यन्, निष्वा-
द्याद्युदात्तत्वं, पूर्ववत् श्रेष्ठोपः ॥ १९ ॥

दावद्वीष्ट्यमाह स नो विश्वाहेति । मुक्तुः शोभनप्रज्ञः स
आदित्यो वदयो विश्वाहा सर्वेष्ट्यः स नोऽस्मान् सुपथा शोभन-
मार्गेण सहितान् करत् करोतु, किञ्च नोऽस्माकमायूंषि प्रतारिषत्
प्रवर्जयतु । सुपथा, स्वतो पूजायामिति समासेन, पूजनात् पूजित-
मनुदात्तं (पां ८ । १ । ६७ ।) इति समासान्तप्रतिषेधः, अथर्वपूर्व-
पदप्रत्ययस्येन प्राप्ते, परादिभ्यश्चि वज्रजं (पां ६ । २ । १९६ ।)
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं, कृत्वादयश्च (पां ६ । २ । १९८ ।) इत्येतन्न
भवति अथवज्रवीहितत्वं, वज्रतोहो हि वद्विधीयते, आद्युदात्तं हावह-
न्वसि (पां ६ । २ । १९६ ।) इत्येतदपि न भवति, प्रथिन्शब्दस्यानो-
दात्तत्वात् । करत्, करोतेर्लटि व्यत्ययेन कप्, शपो लुकि, कोटोऽडाटौ
(पां ३ । ७ । ८४ ।) इत्याडागमः, इतश्च लोपः (पां ३ । ७ । ८७ ।)
इतीकारलोपः । यदा कान्दसे लुङि चिः, क्लृप्तसहित्यन्दसि (पां
३ । १ । ५६ ।) इति प्रेरडादेशः, क्लृप्तशोऽङि गुणः (पां ७ । ३ । १६ ।)
इति गुणः, वज्रजं इन्दस्यमाष्टोमेऽपि (पां ६ । ३ । ७५ ।) इत्यठ-
भावः । प्र याः, उपसर्गाद्वज्रजमिति भयो धात्वं । तारिषत्, तारयते-
र्लृट्पाठागमः, सिक्कजं वेति (पां ३ । १ । १७ ।) इति सिप्, आदेश-
प्रत्यययोः (पां ८ । १ । ५६ ।) इति धत्वं ॥ १९ ॥

- १ १३ १ बिभ्रद्वापिं हिरण्ययं वरुणो वस्त निर्णिजं ।
परि स्पशो निषेदिरे ॥
- १ १४ १ न यं दिप्सन्ति दिप्सवो न दुद्वाणो जनानां ।
न देवमभिमातयः ॥

अथोद्गीष्ममाह बिभ्रद्वापिमिति । हिरण्यं सुवर्गमयं त्रिपिं
वर्गं बिभ्रद्वापिं वरुणो निर्णिजं पृथं सप्तरीरं वस्त व्याप्ताद-
यति, स्पशो हिरण्यस्पर्शिनो रक्षयः परिनिषेदिरे सर्वतो निवस्थाः ।
बिभ्रत्, बिभ्रते, नाभ्यस्ताच्छतुः (पां ७ । १ । ७८ ।) इति नृमभाषः,
अभ्यस्तानामादिः (पां ६ । १ । १८६ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । त्रिपिं, त्रि
कुत्वायां गतौ, त्राययति इधून् कुत्सितां भूमिं प्रापयतीति त्रिपिः
कवचं, अर्पितक्रीडी (पां ७ । १ । ३६ ।) इत्यादिना पुमागमः, सौवा-
दिक इत्यथो गणोपः । हिरण्यं, अत्युत्कृष्टवास्तवमाधो हिरण्य-
यानि हृन्दसि (पां ६ । ७ । १७५ ।) इति हिरण्यशब्दादिकाराद्यै
विहितस्य मयटो मशन्दलोपो निपातितः । वस्त, वस व्याप्तादने,
अडि, अदादित्वाच्छो भुक्, पूर्ववदडभाषः । निर्णिजं, विजिर् शौच-
योवचयोः । स्पशः, स्पश माधनस्पर्शनयोः, क्तिप् च (पां १ । २ । ७६ ।)
इति क्तिप् । निषेदिरे, यदस्य विशरब्धमयवसादनेषु, अस्माकृत्यर्थात्
अस्मादि किट्, इत्याध्यासोपौ, सदिश्यतेः (पां ८ । १ । ६१ ।) इति
मत्तं । १३ ।

अथोद्गीष्ममाह न यं दिप्सन्तीति । दिप्सवो हिंसितुमिच्छन्तो
वैदिनो यं वरुणं प्रति न दिप्सन्ति, भीताः सन्तो हिंसितुमिच्छां पदि-
त्यजन्ति, जनानां प्राणिनां दुद्वाणो जोग्वाटोऽपि यं वरुणं प्रति न
नुहन्ति, अभिमातयः पाप्मानः, पाप्मा वा, अभिमातिरिति मुक्तन्तात्,
देवन्तं वरुणं न स्पृशन्ति । दिप्सन्ति, दम्भु दम्भे, अस्मात्सन्ति, सजी-
वन्तर्ध्वरज (पां ७ । २ । ७६ ।) इत्यादिना इडभाषः, हजन्ताच्च (पां
२ । १ । १० ।) इत्यत्र हजयहजस्य जातिवाचितात् घनः क्तिच्चात्,
दम्भ हज (पां ७ । ७ । ६६ ।) इति दकारात् यदस्याकारस्योकारः,
अनिदिता (पां ६ । ७ । २७ ।) इति जणोपः, भवभावाभावव्या-
वृत्तः, अत्र योपोऽभ्यासस्य (पां ७ । ७ । ३८ ।) इत्याभ्यासोपः, यद

११५१ उत यो मानुषेष्वा यशश्चक्रे असाम्या १

अस्माकमुदरेष्वा ॥ १६ ॥

११६१ परा मे यन्नि धीतयो गावो न गम्युतीरनु १

इच्छन्तीरुचक्षसं ॥

यित्वादनुदासत्वं, तिष्ठन्नासत्वंधातुस्यदेव सनो नित्वाग्निस्त्वदेवा-
द्युदासत्वं, यदुत्तयोमादनिधत्वा । दिभ्यः, सनन्ताद्भ्यः, सवाग्रंसभिच
उः (पां १ । २ । १६० ।) इत्याः प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । जुडागः, जुह-
न्निवासायां, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां १ । २ । ७५ ।) इति कविः,
प्रत्ययस्य यित्वादनुदासत्वे धातुस्यदेवाद्युदासत्वं ॥ १४ ॥

यच्छदशीम्ब्रमाह उत य इति । उत अपि च, यो वक्ष्यो मानुषेषु
यष्टोऽसमाचक्षे, सर्वतः कृतवान्, स वक्ष्यः कुर्वन्नपि वा सर्वतोऽसामि,
सम्पूर्णश्चक्रे, नतु न्यूनं कृतवान्, विशेषतोऽस्माकमुदरेषु वा सर्वत-
श्चक्रे । मानुषेषु, सनोर्जातावन्धतो ध्रुव (पां १ । १ । १६१ ।) इत्यञ्,
जुडागमन्, जित्वादिर्नित्यं (पां १ । १ । १६० ।) इत्याद्युदासत्वं ।
वशः, अष्टेर्देवने वृष्ट्येत्यौवादिन जुडाग्रमः । चक्रे, प्रत्ययस्वरः ।
असामि, अथये नन्वक्रन्निपातानामिति वक्तव्यमित्यस्य पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । उदरेषु, उदिदृष्टातेरज्यौर्पूर्वपदाल्लक्षोपपत्त्येवादिषोऽन्-
प्रत्ययः, चित्त्वदे प्राप्ते, गतिक्वादयोपपदात् (पां १ । १ । १६६ ।) इति
ह्रस्वस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टादशो
वर्गः ॥ १० ॥

योदशीम्ब्रमाह परा मे यन्तीति । उदन्नासत्वं वज्रमिदं वक्ष्य-
मिच्छन्तीर्मे धीतयः युगःशेषस्य जुजवः परायणि पराक्षसा विद-
त्तिरहिता गच्छन्ति, सच दृष्टान्तः, गावो न, यथा गावो गम्युतीरनु,
नोकाभ्यनुकक्ष गच्छन्ति वदत् । गम्युतोः, गावोऽत्र यूयन्त इत्यधि-
कारये हिन्, नोयूतो कन्दस्युपसङ्गानमिति वार्त्तिकेनावदेशः, दासी-
भारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं, यथा वृत्तिर्यवनं, मवी यवनमचेति
वज्रवीची यूयपदप्रत्ययस्वरत्वं । इच्छन्ती, इषु इच्छायां, नटः श्रद्ध,
तुदादिभ्यः झः, इषु गमिष्यमाणः (पां १ । १ । ७० ।) इति झन्, अदु-
पदेशाच्चान्नमानुषानुदासत्वे विवरयस्वरः चित्त्वदे ॥ १६ ॥

११७१ सं नु वोचावहै पुनर्यतो मे भध्वाभृतं १

हातेव क्षदसे प्रियं ॥

११८१ दर्शं नु विश्वदर्शितं दर्शं रथमधि क्षमि १

एता जुषत मे गिरः ॥

सप्तदशीष्टचमाह सन्निविति । यतो यस्मात् कारणात् मे मन्जीवनायै
मधु मधुरं हविराभृतं, अदःसोमाख्ये कर्मणि सम्पादितं, अतः कार-
णाज्ञोतेव होमकर्त्तव्यं, तमपि प्रियं हविः क्षदसे अजाति, पुनर्हविः
जीकारादुद्धृतं तत्तत्त्वं जीवन्महच्च नु अवश्यं संवोचावहै सम्भूत प्रिय-
वार्त्ता चरवावहै । वोचावहै, लोड्यै ह्याम्बसे जुषि, नृनो वणिः
(पां १ । ३ । ६१) इति नृनो वधिरादेशः, अत्यति वक्ति श्लाति-
श्लोड् (पां १ । १ । ५२) इति ज्ञेयरादेशः, वक् उम् (पां ७ । ३ ।
१०) इत्युमाज्जो नुक्तः, अत्ययेन टेदेत्, यद्वा लोट वक् जुष्वादेशः,
स्यानिवद्वावादेत् । आम्बतं, ह्यमहोर्भम्बान्दसीति सूत्रवार्त्तिनेन
ह्यमहोर्भम्बान्दसीति भकारादेशः, मतिरनन्तरः (पां १ । २ । ७६)
इति मतेः प्रकृतिस्वरत्नं ॥ १७ ॥

अष्टादशीष्टचमाह दर्शन्निविति । विश्वदर्शितं सर्वैर्दर्शनोपमक-
दगुयवार्त्तमथाविभूतं वक्त्वं दर्शं नु अहं दृष्टवान् खलु, क्षमि क्षमायां
भूमौ यत् वक्त्वं सम्मन्त्रितमधिदर्शमाधिक्येन दृष्टवानस्मि । एता उच्य-
माना मे गिरेः मदीयाः क्षुतीर्भुवन, वक्त्वं सेवितवान् । दर्शं,
दृष्टेः, इदितो वा (पां १ । १ । ५०) इति ज्ञेयरादेशः, अष्टश्लोड्णि
नुक्तः (पां ७ । ३ । १६) इति नुक्तः । विश्वदर्शितं, दृष्टेः, अहं दृष्टिं
इत्यादिनीत्यादिकात्प्रत्ययान्तो दर्शतत्त्वन्तो मन्त्रधादित्यात् पूर्व-
मदान्तोदान्तं, यद्वा विश्वदर्शनीयमस्येति वज्रग्रीहि, वज्रग्रीहि
विश्वं सम्प्राप्तं (पां १ । २ । १०६) इति पूर्वमदान्तोदान्तं । क्षमि,
आतो वायोः (पां १ । ३ । १००) इत्यन्तात् इति योजयिमानाद-
कारयोः ॥ १८ ॥

१ १६ १ इमं मे वरुण शुधी हवमया च मृत्यय ॥

त्वामवस्युराचके ॥

१ २० १ त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च गमश्च राजसि ॥

स यामनि प्रतिश्रुधि ॥

वचनप्रकाशेषु इमं मे वरुणेति वारुणस्य हविर्मेऽनुवाक्या, पशव्या
प्रायमास्यामिति खण्डे सूचितं, इमं मे वरुण सुधि तत्त्वायामि मृच्छया
वन्दमान इति, तामेतां मृत्ते एकोनविंशोऽवचमाह इमं म इति ।
हे वरुण, मे मदीयमिमं हवमाङ्गानं सुधि प्रदय, किञ्चाद्यास्मिन्दिने
मृतयाकान् सुखय, अवस्युः रक्षयेच्छुद्धं त्वं वरुणमा आभिमुख्येन
चके, प्रवृत्त्यामि कौन्तीत्यर्थः । सुधि, अ अवये, लोटो हिः, अष्टशु-
पु छ उभ्यश्चन्दसि (पां ६।४।१०२।) इति हेर्धिरादेशः, वज्रं
हृन्दीति विकरणस्य कृच्, अन्येषामपि दृश्यते (पां ६।३।१६०।)
इति संहितायां दीर्घः । अवस्युः, अवस् शब्दात्, सुप आत्मनःकाच्
(पां ६।१।८।) इति काच्, क्वाञ्चन्दसि (पां ६।१।१००।)
इत्युः प्रत्ययः । आचके, कै गै शब्दे, अस्मास्त्रिडि, आदेश उपदेशेऽश्रिति
(पां ६।१।७५।) इत्यात्वं, दिर्भावभुत्वे, आतो कोप इटि च (पां ६।
४।६०।) इत्याकारकोपा, तिकृतिङः (पां ८।१।१८। इति
निघातः ॥ १६ ॥

विंशोऽवचमाह त्वं विश्वस्येति । हे मेधिर मेधाविन् वरुण, त्वं
दिवश्च भुलोकस्यापि, ममश्च भूलोकस्यापि, एवमात्मकस्य विश्वस्य
सर्वस्य जगतो मध्ये, राजसि दीप्यसे, स तादृशत्वं, यामनि क्षेमप्राप्तये
अस्मादीये प्रतिश्रुधि प्रतिक्रियमात्रापनं कुरु, रक्षिष्यामीति प्रत्युत्तरं
हेहीत्यर्थः । दिवः, ऊर्द्धिदं (पां ६।१।१०१।) इत्यादिना मध्य
उदात्तत्वं । ममः, मेत्येतद्भूतमस्तु प्रवर्त, आतो घातोः (पां ६।४।
१००।) इत्यच् आत इति योगविभागात्, आतो कोप इटि च (पां
६।३।६०।) इति प्रतिषेधेऽपि आत्ययेनाकारलोपाः, उदात्तनि-
श्चित्येव विभक्त्येवदात्तत्वं । यामनि, या प्रापये, आतोमनिन् कनिच्-
चनिपद्य (पां ६।१।७०।) इति मनिन्, निच्चादाद्युदात्तत्वं । सुधि,
वर्त ॥ २० ॥

१ २१ १ उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं च न ।
अवाधमानि जीवसे ॥ १६ ॥

षड्विंशच्छतं ।

१ १ १ वसिष्ठा हि मियेध्य वस्त्राण्यूजीम्पते ।
सेमं नो अध्वरं यज ॥

एकविंशीत्यवमाह उदुत्तममिति । गोऽस्माकमत्तमं शिरोमते
पाशं उन्मुग्धि, उन्मथ्य मोचय । मध्यममुदरगतं पाशं विच्यत, वियुज्य
नाशय । जीवसे जीवितुमधमानि मदीयान् यादगतान् पाशान्
अवच्यत, अवह्वय नाशय । उत्तमं, उष्णादिषु याटादन्नोदात्तत्वं ।
मुमुग्धि, मुञ्च मोक्षमे, वज्रं हन्वतीति विकरञ्जस्य ह्युः, विर्भावाः,
हृत्पादशेषः, उन्मथ्यो हेर्धः (पां ६ । ४ । १०२ । ७) इति हेर्धिरादेशः,
विकृतिङः (पां ८ । १ । १८ ।) इति निघातः । च्यत, च्यती हिताम-
यनयोः, कोटो हिः, तुदादिभ्यः षः, च्यतो हेः (पां ६ । ४ । १०५ ।)
इति हेर्लुक् । जीवसे, जीव प्राणधारणे, नुमर्धसेसेनसे (पां ६ ।
४ । ६ ।) इत्यसे प्रत्ययः, प्रत्ययश्चरः ॥ ११ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये
रक्षोभविंशो वर्मः ॥ १६ ॥

वसिष्तेति दशर्चं तृतीयच्छतं, अज्ञानकथ्यते, वसिष्त्वद्व्याघ्रेयं त्विषि,
सुनःशेषे ऋषिर्गायत्रीचन्दः, इदमुत्तमं च सूक्तमाघ्रेयं प्राचरनुवाक
आघ्रेये कृतौ गायत्रे हृत्सि यतदादिसूक्तद्वयमनुवक्तव्यं, तथाच
सुचितं, वसिष्ठा हीति, सूक्तयोरुत्तमामुदरेदिति, तस्मिन् सूक्ते
प्रथमाव्यवसाह वसिष्ठा हीति । वरुणेनाभिस्तृतीयेदितिः सुना-
शेषे यतदादिसूक्तद्वयेनाभिमर्शान्, तथाचात्रायते, तं वरुण उवाच
अभिर्वै देवानां मुखं सुहृदयतमः, तन्नु कश्चि अथ त्वोत्सृष्टामोवि
सोऽग्निं तुष्टाव अत उत्तराभिर्द्विविंशत्येति । हे मियेध्य, मेधस्य यज्ञस्य
योग्य, उन्मथ्यते अज्ञानाव्यापकाग्ने, वस्त्राण्याहवानि तेजसि
वसिष्ठा आह्वय, प्रणयितस्तेजसा भवेत्तर्धः, हि यस्मात् प्रणयित-
स्तेजसात् स यादवस्ते गोऽस्मादीयमिममध्वरं यज निष्यादय । वसिष्ठा,
वस आह्वयदने, कोटि, यास्यो (पां ६ । ४ । ८० ।) इति से आदिङ्,

१२१ नि नो होता वरेण्यः सदा यविष्ठ मन्त्रभिः॥

अग्रे दिविस्मता वचः॥

१३१ आ हि ष्या सूनवे पितापिर्यजत्यापये॥

सखा सख्ये वरेण्यः॥

सवाभ्यां वामौ (पां १।४।६१) इत्येकारस्याने च आदेशः, इन्द्रसु-
भवा (पां १।४।१२०) इत्यार्जधातुकात्, आर्जधातुको-
पादेः (पां ३।२।३५) इतीडागमः, कसारधातुकानुदात्तत्वे धातु-
कार, अन्येषामपि दृश्यते (पां १।१।१३०) इति संहितायां
शेषः । निवेद्य, मकारैकारयोर्मध्ये इयागमन्त्यान्तः । उर्णाभ्यते,
सुबालन्ति पराङ्गवत्त्वदे (पां १।१।२) इति पराङ्गवद्भावात्
यज्यामन्तितसमुदायस्याकृमिको निघातः । खेमं, सोऽपि जोगे चेत्
मादपूरकं (पां १।१।१२०) इति खोर्वापः ॥ १ ॥

द्वितीयान्वयमाह नि नो हेतेति । सदा यविष्ठ, सर्वदा युवतम, हे
अग्ने, वरेण्यो वरवीयस्वं नोऽस्माकं होता हेमनिव्यादको भूत्वा दिवि-
स्मता दीप्तिमता वचो वचसा सुखमानः सन् निषीदेति श्रेयः । कीदृश-
त्वं, मन्त्रभिर्होमकौशेभोभिर्युक्त इति श्रेयः । यविष्ठ, युवन्प्रव्यादि-
कृमि, खूणद्वरयुवकृत्स्व चिप (पां १।४।१५६) इत्यादिना यजा-
दिपरस्य जोगः, पूर्वस्योक्तारस्य शुक्लच, अवादेशः, आमन्तितनिघातः ।
मन्त्रभिः, मन्त्र ज्ञाने, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां १।२।७५) इति
मन्त्रिप्रत्ययः, निव्यादाद्युदात्तत्वं । दिविस्मता, दिव्य कीडादौ,
इच्छित्तौ धातुनिर्देश इति इक्षप्रत्ययः, तेन च धातुवाचिना दिवि-
व्येन धातुर्वादीर्निर्णयते, यदौशादिको भावे क्षिप्रप्रत्ययः, दिवि
व्येनानुपि तत्कारोपपन्नमन्त्यान्तः । वचः, सुगं सुकुञ् (पां ३।१।
६६) इति द्वितीयैकवचनस्य जुञ् ॥ २ ॥

तृतीयान्वयमाह आ हि जेति । हे अग्ने वरेण्यो वरवीयः पिता
पित्रस्त्राणीयस्वं, सूनवे सुलस्याणीयाय मर्त्यं, अभीष्टं देहीति श्रेयः ।
हि जेति निघातद्वयं सर्वथेत्यसुमर्षमाजये । अभीष्टद्वाने इहान्तद्वय-
मुच्यते, यथा आपिर्वन्दुदापयेत्यने आबजति हि ध, सर्वथा ददातीति
श्रेयः । सखा मित्रः, सख्ये मित्रास यथा ददाति तथा तन्मपि देहि ।

१४१ आ नो बर्हिं रिशादसो वरुणो मित्रो अर्यमा ॥
सीदन्तु मनुषो यथा ॥

१५१ पूर्वं होतरस्य नो मन्दस्व सख्यस्य च १
इमा *उषु शुधी गिरः ॥२०॥

आ स्रगवे, निपातस्य च (पां ६।१।१३६।) इति दीर्घः । यजतीत्यस्य
सखा सख इत्यत्राप्यनुब्रूयान्तदपेक्षयेयं प्रथमेति, चादिलोपे विभक्त्या
(पां ८।१।६३।) इति नेह भवति, वडा, हि च (पां ८।१।
३३।) इति निपातप्रतिषेधः । सख्ये, समाने स्थाबोदात्त इति सङ्घि-
ग्रन्थ औप्यादिक इत्यत्राप्यान्ताच्चाद्युदात्तः, स्रगः पिप्प्लादनुदात्तत्वे च इव
प्रिच्यते ॥३॥

चतुर्थीमन्त्रमाह आ नो बर्हिंदिति । हे कश्ये, यजमानादयो देवा-
कङ्क्षन्त्यवस्थया मेदिता रिशादसो हिंसकान्दन्तो नोऽस्मदीयं बर्हि-
बंक्षमासीदन्तु, तत्र वृकान्तः, यथा मनुष्यः प्रजापतेर्यजमानासीदति
तद्वत् । बर्हिं रिशादसः, विसर्जनीयस्य बले हते, हेरि (पां ८।३।
१४।) इति देवलोपः, ह्रलोपे पूर्वस्य दीर्घायाः (पां ६।३।१११।)
इति इशादस्य दीर्घत्वम् । रिशादसः, रिश हिंसायां, रिशन्ति हिंसन्ति
इति रिशाः श्रवणः, इगुपधच्चाधीनिरः कः (पां ३।१।१२५।)
इति कः प्रत्ययस्थानदन्तीति रिशादसः, सर्वधातुभ्योऽसृप्तिभ्योऽद्यादिभ्यो
ऽसृन्प्रत्ययः, कदुत्तरपदप्रकृतिसदृशम् । सीदन्तु, यद्ध विहरन्मन्त्रव-
सादनेषु, पा आ आ आ आ दात् (पां ७।३।७८।) इत्यादिवर
सीदादेशः, श्रयः पिप्प्लादनुदात्तत्वं, श्रतुश्च अक्षार्धधातुस्यरेव धातुस्य
प्रिच्यते । मनुष्यः, मन ज्ञाने, मन्थते ज्ञानादीति मनुः प्रजापतिः, जने-
वसिर्निषेत्तनुवृत्तौ, वज्रमन्त्रवराधौऋत्यादिक उक्तिः प्रत्ययः, निष्वादा-
द्युदात्तम् । यथा, यथेति पादान्त इति मिट्ठस्त्रेव सर्वानुदात्तम् ॥३॥

पञ्चमीमन्त्रमाह पूर्वं होतरिति । हे पूर्वं अक्षरादेः पूर्वमुत्पन्न, होत-
र्होमनिष्पादकाजे, नोऽस्मदीयस्यास्य प्रवर्तमानस्य यजस्य सख्यस्य
वासवदनुग्रहस्य च पित्र्यर्थं मन्दस्व, त्वं वृको भव, इमा अक्षामिः

१६१ यच्चिद्धि शश्वता तना देवं देवं यजामहे १
त्वे इद्धयते हविः ॥

प्रवृत्त्यमाना गिर उषु क्षुतिरूपवाचोऽपि श्रुधि ऋतु । पूर्वं, आम-
न्मिसाद्युदात्तत्वं । होतृदिक्स्थ, नामग्निते समानाधिकरत्ये (पां ८ ।
१ । ७१ ।) इति पूर्वस्थाविद्यमानवत्त्वादाष्टमिजो निघातः । अस्त्य,
उडिदं (पां ६ । १ । १७१ ।) इत्यादिना यथा उदात्तत्वं । मन्दस्व,
अदि क्षुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु, श्रपः पिश्यादनुदात्तत्वं, तिङ्स्व
कसार्वधानुकस्वरेण धातुस्वरः, अनुदात्तं सर्वमपादादौ (पां ८ । १ ।
१८ ।) इति सूत्रे अपादादाविति पर्युदासादाष्टमिजनिघाताभावः ।
सस्यस्य, सस्यः कर्म सस्यं, सस्यर्यः (पां ५ । १ । १२६ ।) इति यः
प्रत्ययः, यस्येति च (पां ६ । १ । १७८ ।) इति इकारसोपे प्रत्ययस्वरः ।
उषु, सुजः (पां ८ । १ । १६० ।) इति यत्वं । श्रुधि, श्रु श्रुधणे, श्रुद्धत्
पुङ्गवभ्यङ्गन्ति (पां ६ । ४ । १७२ ।) इति हेर्धिरादेशः, वज्रं
इन्द्रीति श्रयोः लुक् ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये विंशो वर्गः ॥ २० ॥

बलीन्द्रमहाः यच्चिद्धिति । हे अग्ने, यच्चिद्धि यद्यपि, शश्वता
शश्वतेन निर्वीज, तना धितुतेन, हविषा देवन्देवमन्यमन्यं वरुणे-
न्द्रादिरूपं नामाविधन्नेवताविशेषं यजामहे, तथापि तद्धविःसर्वं
त्वे इत् त्वय्येव इद्धयते, अतो देवतान्तरविषयो यागोऽपि त्वदीयैव सेवे-
त्यर्थः । तना, तनु वित्तादे, क्षिप् च (पां १ । २ । ७६ ।) इति क्षिप्,
यद्वा, पचाद्यप्, सुपां सुलुक् (पां ७ । १ । १६८ ।) इति तृतीयाया
आकारः । देवन्देवं, नित्यवीक्षयोः (पां ८ । १ । ७८ ।) इति द्विर्भावः,
तस्य यदभास्तेदितं (पां ८ । १ । २ ।) इत्युत्तरस्याभेदितसञ्ज्ञायां,
अनुदात्तत्वञ्च (पां ८ । १ । १ ।) इत्यनुदात्तत्वं । यजामहे, निपातै-
र्यथादिहन्त (पां ८ । १ । १७० ।) इति निघातप्रतिषेधः । त्वे, युष्मच्छ-
ब्दात् सप्तम्येकवचनस्य, सुपां सुलुगिति श्रे आदेशः, त्वमावेकवचने
(पां ७ । २ । ६७ ।) इति मप्रत्ययस्य त्वादेशः, श्रये लोपः (पां ७ ।
२ । ६० ।) इति लोपे, अतो मुञ्जे (पां ६ । १ । ६७ ।) इति परस्परत्वं,
जे (पां १ । १ । १११ ।) इति प्रत्ययसञ्ज्ञायां, वृत्तप्रत्यया अपि निर्वं
(पां ६ । १ । १९५ ।) इति प्रकृतिभावः । इद्धयते, अज्जत्वार्यधानुकयो-
दीर्घे (पां ७ । ४ । १५५ ।) इति दीर्घः ॥ ६ ॥

१७१ प्रियो नो अस्तु विश्वपतिर्होता मन्द्रो वरेण्यः१

प्रियाः स्वग्रयो वर्यं ॥

१८१ स्वग्रयो हि वार्यं देवासे दधिरे च नः१

स्वग्रयो मनामहे ॥

१९१ अथा न उभयेषाममृतमर्त्यानां१

मिथः सन्तु प्रशस्तयः॥

सप्तमीन्द्रवमाह प्रियो नो अस्तिति । विश्वपतिर्विश्वं प्रजानां
पाशकः, होता होमनिष्पादकः, मन्द्रो ऋषिः, वरेण्यो वरणीयोऽभिर्नोऽ-
स्माकं प्रियोऽस्तु । वयमपि स्वग्रयः शोभनाभियुक्ताः सन्तस्तव प्रिया
भूयास्मेति शेषः । विश्वपतिः, यत्वावैश्वर्यं (पां ६।२।१८।) इति पूर्व-
वदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते, परादिम्बन्दसि वङ्गणं (६।२।१६६।) इत्यु-
त्तरपदाद्युदात्तत्वं । वरेण्यः, उज्ज्वल इत्यौणादिकं यण्यप्रत्ययः, उजा-
दित्वाद्युदात्तत्वं । स्वग्रयः, वङ्गणीहो, गङ्गसुम्नः (पां ६।२।१७९।)
इत्युत्तरपदानोदात्तत्वं ॥ ७ ॥

अष्टमीन्द्रवमाह स्वग्रयो होति । स्वग्रयः शोभनाभियुक्ता देवासे
दीप्यमाना ऋत्विजा नोऽस्मदीयं वार्यं वरणीयं इतिर्हि यस्मादधिरे
हृतवन्तस्तस्माद्वयं स्वग्रयः शोभनाभियुक्ताः सन्तो मनामहे, तं वाचा-
महे । वार्यं, उज्ज्वल इत्यु-सम्भक्तौ, ऋहोर्ण्यत् (पां ६।२।१९४।)
इति ख्यत्, ईदं वन्द इति दुर्हा ख्यतः (पां ६।२।१९४।) इत्याद्युदा-
त्तत्वं । दधिरे, इरेचस्विप्वादन्तोदात्तत्वं, धि च (पां ८।१।६४।)
इति निघातप्रतिषेधः । मनामहे, मनं ज्ञाने, कथयेन श्रयः ॥ ८ ॥

नवमीन्द्रवमाह अथा न इति । हे अमृत, मरुत्तरदिव्यामे, अथ
कर्मनृत्तानानन्तरं, मर्त्यानां मनुष्याणां नोऽस्माकममृतत्वमिदं कव-
चोभयेषां मिथः परस्परं प्रशस्तयः प्रशंसाकृपा वाचः सन्तु, सम्ब-
न्धमुत्तिमिति यजमानविषया प्रशंसा, सम्बन्धमुद्गीतमित्यभिविधया ।
अथ, विधातस्य च (पां ६।२।१९६।) इति संज्ञितार्या दीर्घः,
अथादादिति प्रत्युदात्तात् वाचिकमाद्युदात्तत्वं । मर्त्यानां, मृदुप्राक-
त्यामे, अस्मिन्मर्त्यादिना तन्मर्त्यानां औणादिको मर्त्यशब्दः, अस्मा-

११०१ विभेभिरग्ने अग्निभिरिमं यज्ञमिदं वचः ।

वनो धा सहसो यज्ञो ॥ ३१ ॥

सप्तविंशच्छ्लोकाः ।

१११ अश्वं नत्वा वारवन्तं वन्दध्या अग्निं नमोभिः ।

सम्प्राजन्तमध्वराणां ॥

इति, कन्दसि च पां १ । १ । ६० । इति यत्, यतोऽनावः (पां १ । १ । २११ ।) इत्याद्युदात्तः । सप्त, असीरहोमः (पां १ । ४ । १११ ।) इत्यकारनोपः । प्रशस्तः, तादीच (पां १ । २ । ५० ।) इति मतेः प्रशस्तिश्चरत् ॥ ६ ॥

इक्षमीत्यन्तमाह विभेभिरग्ने इति । सप्तसो वचस्य यज्ञो पुन, वेदेव-
साहपात्रे, विभेभिरग्निभिः सम्यैराहवनीयादिभिर्गुह्यत्वं इममस्मदीयं
यज्ञमिदमस्मदीयं वचः सोमस्य सेवमानस्यनोऽज्ञं वाः, अस्माभ्यं धेहि ।
विभेभिः, वज्रं कन्दसीति भिन्न ऐसादेष्टाभावः । वनः, चावृ मृजा-
मिष्टानमयोः, चायेदमे क्रस्येत्यौतादिकोऽनुनप्रत्ययस्तत्त्वमिद्योमेन
बुद्धागमस्य, मितादाद्युदात्तत्वं । धा, बुद्धि, मातिस्याद्युदाभूयःसिचः,
यदक्षेपदेभु (पां १ । ४ । ७० ।) इति सिचो जुक्, वज्रं कन्दस्यामा-
द्योमेऽपि (पां १ । ४ । ७५ ।) इत्यङागमाभावः । सप्तसो यज्ञो इति,
सुवासन्निवे यदाङ्गवज्रदे (पां १ । १ । २ ।) इति यदाङ्गवज्रावात्,
आमन्त्रितस्य च (पां ० । १ । १६ ।) इति यद्यामन्त्रितसमुदायो
निष्पद्यते ॥ १० ॥ इति प्रथमस्य द्वीवीये एकविंशो वर्गः ॥ २१ ॥

अश्वं न लेति त्रयोदशर्षे चतुर्थे श्लोके, पूर्ववदध्यादयः, त्रयोदश्या
नमो नमस्तु इत्यस्यास्मिन्पुनश्च, विभेदेवा देवता, तथाचानुक्तान्,
अश्वं, सप्तो ना गायत्रेत्या दैवी निष्ठुविति, प्रातरनुवाकःचित्राक्षयो-
वत्तमावर्जितस्य विनियोग उक्तः, तस्मिन् श्लोके प्रथमाष्टकमाह, अश्वं
न लेति । अथराजां यज्ञानां सम्प्राजन्तं सम्पादयत्यर्थं स्वाभिरमणिं
तां वमोभिः क्षुतिभिर्वर्धयैर्वन्दितुं प्रकृता इति शेषः । अथ दृष्टान्तः,
वारवन्तं वानयुक्तमश्वं न, अश्वमिव, अश्वो यथा वाणैर्वाधवान्
महत्तमस्त्रिणादीन् परिहरति, तथा त्वमपि स्वाभिरभिरकादिवोचिनः

१२१ स घा नः सूनुः शवसा पृथुप्रगामा सुशेवः ।

मीढ्रा अस्माकं बभूयात् ॥

१३१ स नो दूराच्चासाच्च नि मर्त्यादघायोः ।

पाहि सदमिद्विश्वायुः ॥

परिहरसीत्यर्थः । वादवन्तं, मनुष्यः पित्रादनुदात्तत्वं, घनोऽपि पित्रादा-
द्युदात्तो वादवन्तः, कथात्वेनो घनोऽन्त उदात्तः (पां ६।१।१५६।)
इत्यन्योदात्तत्वं व्यत्ययेन न प्रवर्तते । बन्धुः, यदि अभिवादनकालोऽसौ,
इदित्यो नुम्रधातोः (पां ७।१।५८।) इति नुम्र, तुमर्थे सेसेन्
(पां ६।१।६।) इत्यर्थे प्रत्ययः । सम्पावन्तं, शपः पित्रादनुदात्तत्वं,
शनुश्च नसावर्धधातुवत्सदृशं धातुस्वरः श्रियते, समासे कद्रुत्तरपदप्र-
कृतिस्वरः । अभ्यरागा, गजसुम्भा (पां ६।१।१७१।) इत्युत्तर-
पदान्योदात्तत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टपमाह स घा न इति । स घ, स यवाभिर्नोऽस्माकं सुशेवः
सुमन्त्रो भवत्विति शेषः । कीदृशः, शवसा वचस्य सूनुः पुत्रः । पृथु-
प्रगामा पृथुप्रगमनः । निष्कास्माकं मीढ्रान् कामान् वर्जिता बभूयात्
भवतु । स घा नः, अचि तुमुप्रमत्तसुकुभोदव्याख्या (पां ६।१।
१३६।) इति दीर्घः । शवसा, सघो सुघो भवन्तीति कसच्चादेशः ।
पृथुप्रगामा, प्रकर्षेण गमनं प्रगामः, वृण्वन् (पां ६।१।१२९।)
इति घञ्, पृथुप्रगामो यस्यासौ पृथुप्रगामा, सुघां सुनुश्च पूर्वसवर्गं
(पां ७।१।३६।) इत्यादिना पूर्वसवर्गं आकारः, वज्रग्रीवौ पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । सुशेवः, इत्यग्नीभ्यां वसिति शेषप्रत्यये वन्प्रत्ययान्त
आद्युदात्तः, ततो वज्रग्रीवौ, गजसुम्भा (पां ६।१।१७१।) इत्यु-
त्तरपदान्योदात्तत्वे प्राप्ते, आद्युदात्तं चान्वन्ति (पां ६।१।११६।)
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मीढ्रा, मिह सेवेन इत्यर्थे कद्रुप्रत्ययान्तो,
वाक्यान् साङ्गान् मीढ्राञ्च (पां ६।१।१२।) इति निपातितः, बभू-
यात्, भवतोऽन्यदस्य चिष्टः, चिष्टो चिष्टो भवन्तीति चिष्टादेशः,
चासुट्, स्थानिवद्भावाच्चभमाच्च, द्विवचने, भवते ट् (पां ७।१।७१।)
इत्यन्तं, चिडुनिकः (पां ८।१।२८।) इति निपातः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टपमाह स नो दूरादिति । स नमे, विश्वायुर्वातप्रगमः

१४१ इमं भूषु त्वमस्माकं सनिं गायत्रं नद्यांसं १

अग्रे देवेषु प्रवोचः ॥

१५१ आ नो भज परमेष्ठा वाजेषु मध्यमेषु १

शिक्षा वस्वो अक्षमस्य ॥ २२ ॥

स त्वं, इत्याद्य इत्येऽपि, आसाद्य आसन्नदेवैऽपि, अधायोः, अघं पाप-
मजिह्वं कर्तुमिच्छतो मर्त्यान्मनुष्यान्वैरिणो नोऽस्मान् सदमित् सर्वदेव
निपाहि, नितरां परायय । अधायोः, सुप्र आत्मनः कवच् (पां ३ । १ ।
७ ।) इति कवच्, आन्नाद्य स्यात् (पां ७ । १ । १७ ।) इत्यात्वं । पाहि,
पादादिनादिनिघातः । विन्वायुः, इत्यगताविश्वस्माद्भवे, एवेति वि-
श्वेः प्रत्यय औष्ठादिकः, विन्वमयनं यमनं यस्मेति वज्रग्रीहिः,
वज्रग्रीहिं विन्वं सङ्ग्राह्यां (पां । ६ । २ । १०६ ।) इति पूर्वपदान्ता-
दात्तत्वं ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽन्धमाह इमं भूषु इति । हे अग्ने, त्वमस्माकमस्मात्सन्धि-
इमं भूषु पुरीदेष्टेऽनुसीयमानमपि सनिं हविर्दानं नद्यांसं नवतरं
मायय कृतिकृपवचोऽपि देवेषु देवानामग्रे प्रवोचः प्रनूहि । ऊषु,
निपातस्य च (पां ६ । १ । १३६ ।) इति सञ्चितायां दीर्घः, सुभः (पां
८ । ३ । १०७ ।) इति घत्वं । नद्यांसं, नववज्रवादीयसुनि, ईकारलोप-
न्यान्दसः, ईयसुनो निष्ठादाद्युदात्तत्वं । वोचः, हृन्दसि जुङ् लङ् शिठः
(पां ३ । ३ । ६ ।) इति लोट्ठे प्रार्थनायां लुङि, अस्मिन् वक्षि
स्मातिभ्योऽङ् (पां ३ । १ । ५९ ।) इति ङेरडादेशः, वच उम्
(पां ७ । १ । २० ।) इत्युसायमः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽन्धमाह आ नो भजेति । हे अग्ने, परमेष्ठ्युत्तरेषु सुभो-
वर्तिषु वाजेभ्यमेव नोऽस्मान्माभज, सर्वतः प्रापय । मध्यमेऽन्तरिक्षेऽनो-
वर्तिषु वाजेभ्यमाभज । अन्तमस्यान्तिमस्यान्तिमस्य भूषोऽक्षस्य सव्य-
श्रीणि वक्षो वसूनि शिक्ष देहि । शिक्ष, शिक्ष विद्योपादाने, अग्रः
विश्वोऽनुस्रष्टा, यथोऽनुस्रिष्टः (पां ६ । १ । १३५ ।) इति सञ्चि-
तायां दीर्घः । अन्तमस्य, अन्तिमस्य, तमेवादेत्येति विश्ववन्द्योपः ।
॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चार्चिर्गो वर्तः ॥ २९ ॥

- १६१ विभक्तासि चित्रभानो सिन्धोरुमी उपाक आ॥
 सद्यो दामुषे सरसि ॥
- १७१ यमग्रे पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः ॥
 स यन्ता शश्वतीरिषः ॥
- १८१ नकिरस्य सहन्त्य पर्येता कयस्य चित् ॥
 वाजो अस्ति श्रवाय्यः ॥

सद्योऽन्यथाह विभक्तासीति । हे चित्रभानो विचित्ररश्मिबु-
 क्षामे, विभक्ता विशिष्टस्य धनस्य प्रापयित्वासि । तत्र दृष्टान्त उच्यते,
 आकार उपमाकारः, यथा सिन्धोर्नद्या उपाके समीपे ऊर्मा ऊर्मिना-
 दङ्गोपगच्छितं कुज्यादिरूपं प्रवाहं विभजन्ति तद्वत्, दामुषे हवि-
 र्दत्तवत्ते यजमानाय सद्यस्तदानीमेव सरसि, अन्त्येष्ट्यभूतां दृष्टिं
 करोषि । सिन्धोः, स्यन्दु प्रसवयो, स्यन्देः सम्प्रसारणं प्रसवौवादिभ्य
 उःप्रत्ययः । ऊर्मा, अस्तिरूपेणैवादिभ्य ऊःप्रत्ययो मिश्र भवति ।
 निदिश्यन्नुत्तौ आद्युदात्तत्वं । दामुषे, दृष्टप्रसाद्य दामुष इत्युचोक्तं । ६॥
 सप्तमीत्यन्यथाह यमस्य इति । हे यम, एतसु सङ्ग्रामेषु यं मर्त्यं यज-
 मानमवा दृष्टसि, यं पुरुषं वाजेषु सङ्ग्रामेषु जुनाः प्रेरयसि, स गयो
 यजमानः शश्वतीरिषः निर्यान्त्यन्नानि यन्ता नियन्तुं समर्थो भवति । एतसु,
 यद्वा आदिषु मांसपतनाक्षाननां मांसपृच्छनो वाचा इति वार्त्तिकेन
 पतनाग्रन्दस्य पदादेशः, सार्वेकाद्यः (पां ६।१।१५५) इति विभ-
 ज्जेददात्तत्वं । आवः, आवः, आकाराकारयोर्विपर्ययः, यथा नेष्टि अडा-
 गमः, इत्यत्र (पां ६।४।१००) इति सिध आकारस्य बोधः । जुनाः,
 जु इति गत्यर्थः सौजो घातुः, यस्त्वियम्, आदिभ्यः आ, वङ्गं ह्रस्वस्य-
 माद्योमेऽयि (पां ६।४।५५) इत्यङ्गभावाः, बहुतामित्थं (पां
 ८।१।६६) इति बहुतयोमादनिभावाः । यन्ता, यन्ता निर्यादाद्यु-
 दात्तत्वं । शश्वती, उमित्यत्र (पां ४।१।६१) इति ङीप् । ७॥

अष्टमीत्यन्यथाह नकिरस्येति । हे सहन्त्य प्रभूयामभिभवन्ती-
 कामे, अस्य तद्भूतस्य यजमानस्य यमस्य चित् कस्यापि पर्येता नहिः
 आत्मनिवा नास्ति, निद्रास्य यजमानस्य अदायः अथवीयो वाजो

१६१ स वाजं विश्ववर्षाणिरर्षद्विरस्तु तस्ता १

विप्रेभिरस्तु सनिता ॥

१७० ॥ जराबोध तद्विविद्धि विशेषे विशेषयक्षियाय १

स्तोमं रुद्राय दशीर्कां ॥ २३ ॥

ऽति वचविशेषोऽति । कथस्य यकारोमजनशब्दसः । अवायः, अर-
क्षित्युचिमाश्चि आद्य इत्येवादिषु आद्यप्रत्ययः ॥ ८ ॥

नवमीसूत्रमाह स वाजमिति । विश्ववर्षाणि सर्वैर्मनुष्यैरुच्येतेः
सोऽपि रर्षद्विरर्षद्विर्वाजं सङ्ग्रामं तदता तारयितासु, विप्रेभिर्मैत्रा-
विभिर्कृत्तिभिः सहितः, सनिता पणस्य दातासु । विश्ववर्षाणि,
विश्वे वर्षाण्यो मनुष्या यस्य, वज्रवीर्यो विश्वं सङ्गृह्णायां (पां ६ । १ ।
१०६ ।) इति पूर्वपदान्तादात्तत्वं । अर्षद्विः, ऋगता, अन्वेष्योऽपि
दृष्टान्ते (पां ३ । २ । ७५ ।) इति वनिष्, भित्ति, अर्षवक्षसावननः
(पां ६ । १० । १२० ।) इति नकारस्य दृढव्ययमादेशः । तदता, तुङ्ग-
वनतरङ्गयोः, अस्मात्, यस्मिन् अस्मिन् (पां ७ । २ । ३३ ।) इत्यादौ
दृष्टान्तो निपातितः, निपातनादेवेकारस्योत्पत्तिः ॥ ६ ॥

अमोर्गमेहोतुदतिरिक्तोक्ते जराबोधतद्विविद्धीति लोचियकृषः,
यस्य यशसो नोमधावेरन्निविष्टस्ते सुचितं, अतिरिक्तोक्तानि जराबोध-
तद्विविद्धीति, तामेतां सूक्ते दशमीसूत्रमाह जराबोध तदिति । चे-
जराबोध जराया कृत्वा बोधमागामे, विशेषे विशेषे सप्तम्यजमानस्य-
प्रजानुसङ्गार्थं, यच्चियाय यच्चसम्बन्धनुष्ठानसिद्धार्थं, देवयजनं
विविद्धि प्रविष्ट, वज्रमानोऽपि वज्राय धूरायाभये तुभ्यं, दृष्टीकं दर्श-
नीयं समीचीनं स्तोमं कौचं करोतीतिशेषः । अथ यास्य दृष्टं
आस्तातवान्, जरा सुतिर्जरेतेः सुतिर्कर्मवृत्तान्तेधयता बोधवि-
तरिति वा तद्विविद्धि तत्कुट, मनुष्यस्य धत्तियाय वज्रमाय स्तोमं
वज्राय दर्शनीयमिति । (निं १० । १० ।) जराबोध, जृष्ट वयोवर्णी,
अथ सुवर्णः, विद्विरदिभ्योऽङ् (पां ३ । ६ । १०६ ।) इत्यङ् प्रत्ययः,
वतस्थाप, अद्या सुता बोधो यस्यासौ जराबोधः, वज्रा जराया बुध्वा
इति जराबोधः, कर्मणि धञ्, आत्मनिवायुदात्तत्वं । विविद्धि, विष्ट-
यवेष्टने, बोधो वि, वज्रं कृन्सीति ऋषः सुः, अथासङ्गसादिष्टो,

- १११ १ स नो महं अनिमानो धूमकेतुः पुरुषन्दः ।
 धिये वाजाय हिन्वतु ॥
 ११२ १ स रेवां इव विपतिर्देवः केतुः मृणोतु नः ।
 उक्थैरग्निर्वृहद्भानुः ॥

अभ्यञ्जोचेभिः (पां ६ । ४ । १०१ ।) इति चेर्धिरादेशः, यत्कृते, यदा, विष्णुं वाताविशस्मासौष्ण्यमैकवचने आभासस्य गुणाभासः भिन्ने विभे, सावेकाच (पां ६ । १ । १६८ ।) इति ऋतुर्था उदात्तत्वं, अनुदात्तश्च (पां ८ । १ । ६ ।) इत्यान्तेडितानुदात्तत्वं । यच्चिवाच, यच्चिर्गन्धां यच्चनौ (पां ५ । १ । ७१ ।) इति यः । इष्टीकं, अग्निं हविर्भांदिचेत्यौगादिकः कीकन्प्रत्ययः, निप्तादायुदात्तः ॥ १० ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये त्रयोविंशो वर्गः ॥ ११ ॥

एकादशीसप्तमाह स नो महानिति । सोऽभिर्नोऽस्मान् धिये कर्मणे वाजायवाय च हिन्वतु प्रीयवतु, कीदृशः सः, महान् गुणाधिकः । अनिमानो निमानवर्जितः, अपरिच्छिन्न इत्यर्थः । धूमकेतुर्धूमेन आप्यमानः । युरश्चन्द्रो बज्रदीप्तियुक्तः । महं अनीक्षणं, संहितायां नष्टारस्य इत्थानुनासिकायुक्तौ । अनिमानः, न विद्यते निमानोऽस्येति बज्रवीर्यौ, नक्षत्राणां (पां ६ । २ । १०१ ।) इत्युत्तरपदान्तादात्तत्वं । धूमकेतुः, इधितुभीन्निदधिम्याधुसभ्यो मन् इत्यौगादिको मन्प्रत्ययः, धूमः केतुर्वस्येति बज्रवीर्यौ पूर्वपदप्रकृतिसदत्वं । युरश्चन्द्रः, यदि आङ्गादने दीप्तौ च, अस्मात्, एकावि तथीत्यादिना कर्तरि चोयादिको-दन्प्रत्ययः, युरश्चासौ चन्द्रश्चेति समासानीदात्तत्वं, ऋषाचन्द्रोत्तर-पादमन्त्रे (पां ६ । १ । १५१ ।) इति सुट्, तस्यसुभेन प्रकाशः । भिन्ने, सावेकाच इति ऋतुर्था उदात्तत्वं । हिन्वतु, द्विविः प्रीयमार्थः, इदितो नुम् घातोः (पां ७ । १ । ५८ ।) इति नुमागमः ॥ ११ ॥

द्वादशीसप्तमाह स रेवां इवेति । सोऽभिर्नोऽस्मान् सोऽपैर्नुस्मान् नोऽस्मान् इत्येतत्, तच्च दृष्टान्तः, देवानिव, यदा सोऽपे धनवान्नावा यन्दिनां सोऽन् इत्येति तद्वत् । कीदृशः सः, विपतिः प्रजामाचकः । देवः, देवानां सम्बन्धो, अभिर्नो देवानां हेतेति मुक्तस्तरात्, केतुर्नः पाचकः, अभिर्नो देवानां दूव आसोदिति मुतेः । उक्थद्भानुः, प्रौढरश्मिः

११३१ नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो
नमो आशिनेभ्यः १ यजाम वेदान्यदि शक्नुवाम
मा ज्यायसः शंसमावृक्षि देवाः ॥ २४ ॥

स देवान्, दत्तसदोः सुनीपोऽन्तोऽद्वयन् सनासे वलि (पां ६।१।
१२२।) इति सोर्लोपः, दवेर्नपो वज्रमिति सस्यसारथं यद-
पूर्वत्वं, आहुतः (पां ६।१।८९।) इति गुणः, ह्यस्योरः (पां ८।
२।१५।) इति मनुषो बलं, अदिशब्दाच्च मनुष उदात्तत्वं वक्तव्य-
मिति वार्तिकेन मनुष उदात्तत्वं । विष्पुतिः, यदादिभ्यश्च वज्रत्वं
(पां ६।२।१८६।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । वज्रानुः, वज्रोर्लो-
पपूर्वपदप्रकृतिसदत्वं ॥ १२ ॥

दर्शयैर्धमाद्ययोस्तु आगादानात् पूर्वभाविनि अपे नमो महद्भ्यो
इत्येषा, नमोऽदने प्राशिक्षमाद्य इति खण्डे सूर्यो नो दिवस्यातु नमो
महद्भ्यो नमोऽर्भकेभ्य इति सूचितं, तामेतां त्रयोदशीमृचनमाह नमो
महद्भ्यो इति । अग्निना प्रेरितः शुभःश्रेष्ठो विन्वान् देवानमया तुष्टाव,
तथाभासायते, तमभिरुषाच विन्वान् देवान् सुहृद्य त्वोत्सन्ध्यामीति,
स विन्वान् देवान् तुष्टाव, नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्येतयर्थेति ।
महाभ्यो गुणैरधिष्ठाः, अर्भका भुवैर्नृणाः, युवानसदस्याः, आशिना
वयसा आता वज्राः, यथोक्तयपुर्विधदेहयुक्तेभ्यो देवेभ्यो नमो नमो
ऽहु । यदि वज्रवाम कपचिज्जनादिसम्यक्ता शक्ताच्चेतदानीं देवान्
यजाम, हे देवाः ज्यायसो ज्यैष्ठ्य देवताविशेषस्य आ सर्वतः प्रकृतं
ग्रंथं कोषं आ वलि, अहं विष्णिं माकार्षे । आशिनेभ्यः, यमू व्याप्ति,
वज्रानमन्यथापीलौकादिका इगच्प्रत्ययः, विसः (पां ६।१।१६३।)
इत्यन्तोदात्तत्वं, यजाम, अयः पितृवादनुदात्तत्वं, विज्जन्तसावैधानु-
वदेव धातुस्वरः । वज्रवाम, वज्र शक्ता, आहुतमस्य पितृ (पां ३।
४।६२।) इति तिङ्गः पितृवादानुदात्तत्वे सति विकरवास्वरः, निघा-
तैर्यथदिहन्त (पां ८।१।३०।) इत्यादिना निघातप्रतिषेधः ।
ज्यायसः, प्रशस्तशब्दादीयसुनि, ज्याय (पां ६।१।४९।) इति
आदेशः, ज्यादादीयसः (पां ६।४।१६०।) इति ईयसुन ईकारस्य
आलं, निघादाद्युदात्तत्वं । ग्रंथं, वज्रय (पां ३।३।१२१।) इति

अष्टाविंशच्छतम् ।

१ १ १ यत्र मावा पृथुबुध उर्द्धो भवति सोतवे ।

उलूखलसुतानामवेद्विन्द्र जल्गुलः ॥

यज् । इति, सोतबू हेदने, अत्ययेनात्मनेपदीसप्तपुत्रवैकचपनं, इट्, स्त्री-
सिच्, स्वरति सूति सूयति (पां ७ । २ । ४४ ।) इत्यादिना इडभावाः,
स्त्रीः संयोगाद्योरन्ते च (पां ८ । २ । २६ ।) इत्पञ्चाशकारणोपाः, यञ्
अश्च षञ् षञ् (पां ८ । २ । २६ ।) इत्यादिना यत्वं, यटोः का सि
(पां ८ । २ । ३१ ।) इति कत्वं, आदेशप्रत्यययोः (पां ८ । २ । ५६ ।)
इति यत्वं, यभाद्योर्जे (पां ९ । ३ । ७० ।) इत्यडभावः ॥ १२ ॥ इति
प्रथमस्य द्वितीयं चतुर्विंशो वर्गः ॥ २४ ॥

यञ यावेति नवर्धं प्रथमं सूक्तं, आदितः षडनुष्टुभः, आवयी
इत्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः, आदितश्चतसृष्वामिन्त्रे देवता, ततो वे उजू-
खलदेवत्ये, तदनन्तरमाविन्त्र्योः उलूखलमुसलदेवतायो, अन्त्याया उच्छि-
ष्टमित्यस्या हरिश्चन्द्राधिवयवचर्मसोमानामन्त्रतमो देवता, तथाच
उद्देवतायामुक्तं, चर्मोधिधवणीयं वा सोमं वाक्या प्रशंसतीति, तदु-
क्तमनुक्तमवस्थां । यञ यावा नव षडनुष्टुभादि, यच्चिञ्जीलूखल्यो, यदे
मौसज्यौ च, प्रजापतेर्हरिश्चन्द्रस्याक्या चर्मप्रशंसा वेति (निं धं २ ।)
आद्याश्चतस्रोऽङ्गः सवे होमे विनियुक्ताः, षष्ठ्याद्याश्चतस्रोऽभिषवे, अन्त्या
मौसकक्यो सोमावनयने, तथाच ब्राह्मणं, अथ चैवं सुनःश्रेयोऽङ्गः-
सवन्दर्शं, समेताभिचतस्रभिरभितुष्टाय यच्चिद्धि त्वं गृहे गृह इति,
अथैनं मौसकक्यमभ्यवगियायेच्छिष्टं चर्मोर्मदेतेतयाचीथाहाकिन्न-
न्वारब्धे पूर्वोभिचतस्रभिः सखाहाकाराभिर्नुष्टुवाश्चकारेति, यञ
प्रथमाष्टचमाह यञ यावेति । चे इन्द्र, यञ यक्षिन्नङ्गः सवे चर्मोधि,
सोतवे अभिववायै, यावा यावाहः, एधुबुधः खूचमूयः, ऊर्द्ध उन्नवो
भवति, यक्षिन् कर्मणि उलूखलसुतार्वा उलूखलेनाभिपुतार्वा रधं
अवेत् असीयतेनावमत्वेन जग्युषो भक्षय । एधुबुधः, वज्रग्रीवो पूर्व-
पदप्रकृतिकृतत्वं, निपातैर्यद्यदिहश्च (पां ८ । २ । ३० ।) इति निपात-
प्रतिषेधः । सोतवे, बुभ् अभिववे, तुमर्धेसेसेन् (पां १ । ३ । ६ ।)
इति तवेन्प्रत्ययः, निपादाद्युदात्तत्वं । उलूखलसुतार्वा, उलूखलेन

१२। यत्र इविव अधनाधिषवण्या कृता । उलू० ॥

१३। यत्र नार्यपच्यवमुपच्यवं च शिस्तते । उलू० ॥

१४। यत्र मन्थां विवधूते रश्मीन्यमितवा इव । उलू० ॥

सुतानां, इवीवाकर्मणि (पां ६।१।३८) इति पूर्वपदप्रकृति-
कृतत्वं । जघमुक्ता, गघ अदने, अस्मादप्यनुक्ति, कोऽप्यथमैकावचने,
जेदोऽहोदौ (पां १।४।६७) इत्यहोदसः, इत्यचनोपः परस्मैपदेषु
(पां १।४।६०) इवीकारनोपः, उपधाया उलं, इवादिषेमाभा-
वश्च सुधोदरादित्वात् ॥ १॥

द्वितीयाष्टमभाष यत्र इविवेति । यत्र यस्मिन् कर्मणि, अधि-
षवण्या उभे अभिषववचनके इविव जघना द्वौ जघनपदे इविव ।
जघनं जघन्यत इति यावत् । कृता विस्तीर्णीकृते सम्पादिते, अन्वत्
पूर्ववत् । जघना, जूनीः प्रदीरावयवे द्वेपेयौऽहोदिकसूत्रेण इनधा-
नोदप्रत्ययः, द्वित्वं, कर्दमादित्वात्प्रभ्योदात्तः, सुपां सुलुक् (पां ०।१।
३६) इत्याकारः । अधिषवण्या, धुल् अभिषवे, लुट्, भवेकन्दति
(पां ०।४।१९०) इति यत्, उपसर्गात्सुनोति (पां ८।१।
६५) इति यत्, तित्त्वदित् (पां ६।१।१८५) इति स्वरितः,
अच, अतोऽनावः (पां ६।१।११३) इत्याद्युदात्तं, तच्च हि, विष्ठा
च अजनात् (पां ६।१।९०५) इत्यस्यानुदत्तोर्ध्वचक्षौव तदिति ।
कृता, पूर्वपदाकारः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टमभाष यत्र नार्यपच्यमिति । यत्र यस्मिन् कर्मणि नारी-
यली अपच्यवं प्राजाया निर्गमनं, उपच्यवं च प्राजाप्राप्तिं, शिस्तते
अभ्यासं करोति, अन्वत् पूर्ववत् । अपच्यवं, चुष्ट गती, कर्दोदय (पां
१।१।५०) इत्यप्, गुणावादेशौ, प्राजादिनोत्तरपदाभ्योदात्तत्वं,
एवमुपच्यवं । शिस्तते, शिस्त प्रियोपादाने, अदुपदेशाकृतावधातुका-
दात्तत्वे धातुकारः, निपातैर्वचद्विहन्त (पां ८।१।१०) इति
निपातप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टमभाष यत्र मन्थामिति । यत्र यस्मिन् कर्मणि मन्था-
माशिरमचनहेतुं मन्थानं विवधूते विवधूति, तच्च उलूनाः, रश्मीन्
अन्ववन्धनार्थान् प्रमहान् वसितवा इव विवधूतिव, अन्वत् पूर्व-

१५१ यच्चिद्धि त्वं गृहे गृह उलूखलक युज्यसे ।
इह धुमन्तमं वद जयतामिव दुन्दुभिः ॥२५॥

यत् । मन्त्रा, मथिमथ्यभुक्षामात् (पां ७ । १ । ८५ ।) इति द्वितीया-
नामपि व्यत्ययेनात्वं, प्रातिपदिकखरेणान्तोदात्तत्वे प्राप्ते, पथि मथोः
सर्वनामस्थाने (पां ६ । १ । १६६ ।) इत्याद्युदात्तत्वं, यदा मथ्यतेऽन-
येति मन्त्रा, मथिविषोढन इत्यस्मात्, ह्यस्य (पां १ । २ । १९१ ।)
इति करणे घञ्, सतछाम्, जित्वादाद्युदात्तत्वं । विवधते, वयं वमने,
क्यादिभ्यः आ, अग्निदित्तां (पां ६ । ७ । १९४ ।) इति गणोपः, आभ्य-
स्तयोदात्तः (पां ६ । ७ । १९२ ।) इत्याकारणोपः प्रत्ययस्वरः, तिङि-
चोदात्तवृत्ति (पां ८ । १ । ७९ ।) इति जतेर्निघातः । यमितवै,
यसु उपरमे, तुमर्घेसेसेनसेन् (पां ३ । ७ । ६ ।) इति तवैप्रत्ययः, इडा-
जमभ्यान्दासः, यदा यमन्तात् तवै प्रत्ययस्त्रोडागमे इति शिणोपभ्यान्दासः,
अन्तश्चतवैयुगपत् (पां ६ । १ । १०० ।) इत्याद्यन्तवोरुदात्तत्वं ॥ ७ ॥

अभिघवे विनियुक्तां चतसृषु प्रथमां सूक्ते पञ्चमीष्टमनाह यच्चिद्धि
त्वमिति । चे उलूखलक, यच्चिद्धि यद्यपि त्वं अयवताष्टं गृहे गृहे
युज्यसे, यद्यापीह वैदिके कर्मणि तीव्रसुखप्रपञ्चरेण धुमन्तमं अति-
शयेन दीप्तं प्रभूतभनियुक्तां शब्दं वद, तत्र दृष्टान्तः, जयतामिव
दुन्दुभिर्यथा युद्धे जयं प्राप्नुवतां राज्ञां दुन्दुभिर्महान्तं भानि करोति
तदन्तः । उलूखलकशब्दं यास्य शब्दं व्याख्यातवान्, उलूखलमुद्वहरं वीर्यं
वीर्यं वीर्यमे कुर्वित्यत्रनोत्तदुलूखलमभत्रदुद्वहरं वै तत्तदुलूखलमित्या-
चक्षतेपरोक्षेति च ब्राह्मणमिति (निं ६ । १ । १० ।) उलूखलकः,
अपादादायिति पर्युदासादाद्यनिकनिघाताभावे आठिकमाद्युदात्तत्वं ।
युज्यसे, अतुपवेभ्राह्मधार्यघातुकाद्युदात्तत्वे यञ् स्वरः श्रियते, न च
तिङ्श्रुतिङः (पां ८ । १ । ९८ ।) इति निघातः, निपातैर्यपदिहस्य
(पां ८ । १ । ९० ।) इति निषेधात्, धुमन्तमं, दीप्यतेदीर्घस्य
सम्प्रदादिपञ्चमः क्रिय, दिव उत् (पां ६ । १ । १९१ ।) इत्युत्वं, यथा-
देष्टे, ऋतनुद्वर्णां मनुम् (पां ६ । १ । १०६ ।) इति मनुम्, तस्य उदा-
त्तत्वं, ननु दिव उदित्यत्र प्रातिपदिकं गृह्यते, न घातुदित्युक्तत्वात्,
अथयुक्तिर्यादाविवाचायूठा असितत्वं, यत् तर्हि दीपितमन्त्रं यथा-

१६१ उत स्म ते वनस्पते वातो विवात्ययमित् ॥

अथो इन्द्राय पातवे सुनु सोममुलूखल ॥

१७१ आयजी वाजसातमा ता वृक्षा विजर्भतः ॥

हरी इवान्धांसि वप्सता ॥

केन दिवुप्रातिपदिभेन दीर्भिर्नश्यत इत्युक्तं भविष्यति ॥ ५ ॥ इति
प्रथमस्य द्वितीये पञ्चविंशो वर्गः ॥ २५ ॥

यक्षीम्वचमाह उत स्म त इति । उत अपिच हे वनस्पते, उलूखल-
कृषदक्ष, ते अयमित् तव पुरत एव वातो विवाति स्म त्वरोपेतमु-
लूखलप्रहारिवार्युविशेषेण प्रसरति खलु, अथोऽनन्तरं हे उलूखल, इन्द्रो-
पकारार्थं पातवे पातुं सोमं सुनु, सोमाभिषक्तं त्वं कुरु । वनस्पते,
मारुतरादित्वात् सट्कार्यकारणशब्दः । पातवे, पा पाने, सुमर्थेऽसे-
नसे (पां १ । ४ । ६ ।) इति तवेन् प्रत्ययः, ऋन्यादिनिमित्तं (पां ६ ।
१ । १६० ।) इत्याद्युदात्तत्वं । सुनु, उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् (पां
६ । ४ । १०६ ।) इति हेर्लुक्, विकरणक्षरेणाद्युदात्तत्वं, पादादित्वाद-
निधाताः । उलूखल, ऊर्ध्वं खमस्येत्यलूखलः, एवोदरादित्वादात्मनि-
शब्दः ॥ ६ ॥

सप्तमीम्वचमाह आयजी वाजसातमेति । ये उलूखल मुचले आयजी
सर्वतो वक्षसाधने वाजसातमा अतिशयेनाहमदे, ता हि ते खलु उच्य
प्रौढभक्तिर्यथा भवति तथा विजर्भतो विशेषेण पुनः पुनर्विहारं
कुरुतः । तत्र दृष्टान्तः, अन्धास्यन्तानि यवसकादीनि खाद्यानि वसुन्तो
भक्षयन्तो हरी इव चन्द्रस्यान्नाविव । अत्र वाक् एव व्याचक्षौ, आयजी
आयद्ये अन्तानां सम्भक्ततमे ते ह्युर्विजर्भयेते हरी इवान्धांसि
मक्षयन्ताविति (निं ६ । ४ । २ ।) आयजी, यजेरौकादिनाः करणे
इत्यर्थः, ऋतुतरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वाजसातमा, वाजं सनोतीति
वाजसा, खलु दाने, जड खन खन क्रमगमो विट् (पां १ । २ । ६० ।)
इति विट्प्रत्ययः, विट्जोत्पन्नासिकः स्यात् (पां ६ । ४ । ७१ ।)
इत्यात्वं, ऋतुतरपदप्रकृतिस्वरत्वे आसिप्राथमिककामय, सुपां सुलुक्
(पां ७ । १ । १६ ।) इत्यादिना यूर्वसवर्गदीर्घः । विजर्भतः, वृष्ण् चरते,
अपकायङ्गुनि, अपकायङ्गादिहोदत्वेषु क्षतेषु, ययिषौ च मुनि

१८१ ता नो अद्य वनस्पती ऋषावृष्टेभिः सोतृभिः ।

इन्द्राय मधुमत्सुतं ॥

१८१ उच्छिष्टं चम्बोर्भर सोमं पवित्र आसृज ।

निधेहि गोरधि त्वचि ॥ २६ ॥

(पां ७।४।६१।) इति इनामः, ततः प्रत्ययलक्षणेन धातुसम्भावां,
षिटि, द्विवचनं तस्य, चम्बोर्भरं परस्मैपदमादिवचनेति वचनाच्छ्रयो
लुक्, गुणे प्राप्ते, क्लृप्ति च (पां १।१।५।) इति प्रतिषेधः, इन्द्रोर्भर-
न्द्सीति वार्त्तिकेन भर्त्तुं, प्रत्ययस्यः, हि च (पां ८।१।१०।) इति
निघास प्रतिषेधः। वधुता, मस भक्त्यदीत्योः, ऋष्टः, लुप्तोऽद्यदिभ्यः
लुः (पां २।४।७५।) इति लुः, घसिभसोर्हन्ति च (पां ६।४।१००।)
इत्युपधाजोषा, नाभ्यस्तात् (पां ७।१।७५।) इति नुमप्रतिषेधः,
अभ्यस्तानामादिः (पां ६।१।१८६।) इत्याद्युदात्तत्वं ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह ता नो अद्येति । अद्यास्मिन् कर्मणि, हे वनस्पती
उल्लुखलमुसलरूपौ तौ युवा, ऋष्येभिर्दर्शनोयैः, सोतृभिरभिववहे-
तुभिः सह, ऋष्यौ तौ दर्शनीयौ भूत्वा, इन्द्राय, इन्द्रार्थं, मधुमत्सु, माधु-
र्योपेतं सोममन्त्रं नोऽस्मदीयं सुतं अभियुक्तं । ता, सुतां सुलुगित्या-
कारः । नो अद्य, प्रकृत्यात्मः पादं (पां ६।१।११५।) इत्यादिना
प्रकृतिभावः । वनस्पती, उभयपदप्रकृतिस्यरे प्राप्ते, आनन्तितस्य च
(पां ८।१।१६।) इति सर्वानुदात्तत्वं, सुतप्रत्यया अचि (पां ६।
१।११५।) इति प्रकृतिभावः । सुतं, लुक् अभिववहे, वज्रत्वं इन्द्रसीति
विकरणस्य लुक्, निघासः ॥ ८ ॥

सोमावनयने विनियुक्तां सूत्रे नवमीष्टचमाह उच्छिष्टमिति । हे
ऋषिभिर्गोष, हरिश्चन्द्रदेवतापक्षे हरिश्चन्द्रेति वा, चम्बोः सोमस्य
भक्ष्यत्वसम्पादकयोर्दक्षिणकयोः शिष्टमभिववदादित्येनावशिष्टं सोमं
उद्धर, शकटोपरि हर, सोममभियुक्तं सोमं यविवे दशायविवे आचन,
आनीय प्रक्षिप, प्रक्षिप्ते सत्यवशिष्टं सोमं, गोक्षपि आनहुहे चर्मणि,
अधिनदिहे, अध्यादोष्य स्थापय । चम्बोः, चमु अदगे, चम्बते भक्ष्य
इति चम्बु, इति चमोऽथादिना सोमादिच ऊःप्रत्ययः, प्रत्ययस्यः
चित्तमोदिवचनस्य, उदात्तस्वरितयोर्भ्यः (पां ८।१।४।) इति ऋदि-

अनविंशवर्त्त ॥

१११ यच्चिद्धि सत्य सोमपा अनाशस्ता इव स्मसि १
आतून इन्द्रशंसय गोघ्नेषु शुभिषु सहस्रेषु तु वीमघ १

यत्नं, उदात्तयत्नी इत्यपूर्वात् (पां ६।१।१०१) इति यात्येन न भवति । भर, ह्यग्रहोर्भ्यश्चन्दसीति सूत्रवार्त्तिकेन हकारस्य भत्त्वं । धेहि, अस्मिन्नेडावभ्यासलोपश्च (पां ६।०।१८१) इत्येकारादेः क्तत्वेनियोगेनाभ्यासलोपश्च न भवति, निघातः । त्वभि, सावेकाच-
कुलीयादिः (पां ६।१।१६८) इति विभक्त्येवात्तत्वं ॥ ६ ॥ इति
प्रथमस्य द्वितीये षड्विंशो वर्गः ॥ २६ ॥

यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति समर्थं यत् सत्तां शुनःशेषस्यार्थं यादु-
मैत्रं, अनुक्रमशिका च, यच्चित् सप्त यादुमिति । पृथगुक्तस्य यच्च-
नेऽहनि साध्यन्दिने सवने होत्रका यच्चिद्धीति समर्थं सत्तां श्रीस्तुत्रान्
काला सप्तसप्तमेकैकं दृष्टमावपेरन्, चतुर्थेऽहनीति खल्वे यच्चिद्धि सत्य
सोमपा इत्येकैकमेवेति सूचितं, यच्च प्रथमाष्टवमाह यच्चिद्धीति ।
विश्वेदेवैः प्रेरितः शुनःशेष यत्तदादिकाभिर्वाविंशतिसङ्ख्याकाभि-
र्हविर्भिरिन्द्रं तुष्टाव, यथा च माह्वयं, तं विश्वेदेवा ऊचुरिन्द्रो वै देवा-
नामिजिहो वसिष्ठः सहिष्ठः सप्तमः पारयिष्ठातमस्तं नु क्लृप्त्य
त्वात्सुक्ष्म इति, स इन्द्रं तुष्टाव यच्चिद्धि सत्य सोमपा इत्यनेन
सप्तमेन सूक्तेन चोत्तरस्य यच्चदशभिरिति । हे सोमपा, सोमस्य दाताः,
साधवादिभिर्भ्यः, यच्चिद्धि यद्यपि, वयं अनाशस्ता इव स्मसि अग्रप्रस्ता
इव भवामसाद्यापि हे तुवीमघ वज्रघनेन्द्र, त्वं गोघ्नेषु शुभिषु
शोभनेषु सप्तसप्तश्रुतेषु च निमित्तभूतेषु नोऽस्मान् शीघ्रं आशंसय
सर्वतः प्रशस्तान् कुर्व, अस्मद्विषममयेष्य गवादीन् प्रयच्छेत्वर्यः ।
सोमपा, विजन्ताः, आमन्त्रिजनिघातः । अनाशस्ता इव, शम्भुस्तुवौ
मिह्या (पां ६।१।१०२) इति क्तः, यस्य विभाषा (पां ७।१
१५) । इतीदृशप्रतिषेधः, नञा वज्रघीष्टौ, गजस्तुभ्यां (पां ६।१
१०२) इत्युत्तरपदान्तेऽवात्तत्वं । स्मसि, इदमो मंसिः (पां ७।१
०६) इति मसिः । तु, अचि तुनुघमस्तुतस्तुचोऽवस्थावां (पां ६
१।१३१) इति वीर्त्तः । ओषु, सावेकाचः (पां ६।१।१६८) इति

१ २ १ शिप्रिन्वाजानाम्पते शचीवस्तव दंसना ।

आ तू न० ॥

१ ३ १ निष्वापय मिथूदृशा सस्तामबुध्यमाने ।

आ तू न० ॥

विभक्त्युदात्तत्वस्य, शशीवस्तु सावयव्यं (पां ६ । १ । १८२ ।) इति प्रतिषेधः । अन्येषु, अद्भुतेऽध्वानमित्यन्धः, असिपरीत्यादिना कृन्प्रत्ययः, निष्वादाद्युदात्तत्वं । युमिषु, युभ दीप्ति, अदिशदिभ्युमिभ्यः क्तिमि-
त्वादिनाः क्तिन्प्रत्ययः, व्यत्ययेनासौदात्तत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयाम्बधमाह शिप्रिन् वाजानामिति । हे शचीवः, शक्तिमन्, शिप्रिन् शोभनहनुयुक्त, वाजानाम्पते आश्रानाम्प्राणक, यव दंसना कर्मविशेषोऽनुयुद्धरूपः सर्वदा वर्तते, अन्यत् पूर्ववत् । शिप्रिन्, शिप्रे हनुमासिक्वेति शास्त्रः, अत इनिठनौ (पां ४ । २ । ११५ ।) इति मत्वर्थीय इति प्रत्ययः, आसन्वितः स्युदात्तत्वं । वाजानाम्पते, सुवामन्विते पराङ्गवत्सरे (पां २ । १ । १ ।) इति पराङ्गवत्त्वात् ययामन्वितस-
मुदायनिघातः, नच आसन्वितं पूर्वमविद्यमानवत् (पां ८ । १ । ७२ ।) इति शिप्रिन्वित्याविद्यमानवत्त्वेन यदादपरत्वात्, यदादित्वाच्च निघातः, नामन्विते समावाधिसरूपे सामान्यवचनं (पां ८ । १ । ७३ ।) इत्यविद्यमावत्त्वप्रतिषेधात् । शचीवः, हृन्दसीरः (पां ८ । १ । १५ ।) इति मनुषो वत्, मनुष्यस्य सन्मुखौ हृन्दति (पां ८ । १ । १ ।) इति बले, हरवसानयोः (पां ८ । १ । १५ ।) विसर्जनीयः, यदा-
दित्वादामन्वितनिघाताभावः ॥ २ ॥

तृतीयाम्बधमाह निष्वापयेति । मिथूदृशा परस्परं सकृदनेन दृष्टमाने यमद्वौ निष्वापय नितरां सुप्ते कुव, ते शास्त्रान्तरमितु मबुध्यमाने सद्यो सत्तां, निद्रां प्राप्नुतां । अन्यत्पूर्ववत् । निष्वापय, सुषामादित्वात् वत्, अन्येषामपि दृश्यते (पां ६ । १ । १३७ ।) इति दीर्घः । मिथूदृशा, मिथूनवया युगचरूपेण ययत इति मिथूदृशा, शिप्य (पां २ । १ । ७६ ।) इति दृष्टेः कर्तृदि शिप्, अद्भुतरपद-
प्रकृतिस्वरत्वं, पूर्ववत् पूर्वपदस्य दीर्घत्वं, सुप्तां सुषुक् (पां ७ । १ । ३६ ।) इति विभक्त्येवाकारः । सत्तां, यस्य सत्ते, योति तसत्तां, अदिप्रत्ययः

१ ४ १ ससन्तु त्या अरातयो बोधन्तु मूरं रातयः १

आ तू न० ॥

१ ५ १ समिन्द्र गर्दभं मृण नुवन्तं पापयामुया १

आ तू न० ॥

१ ६ १ पताति कुण्डूणाव्या दूरं वातो वनादधि १

आ तू न० ॥

अपः (पां २ । ३ । ७२ ।) इति शपो लृक्, प्रत्ययस्वरः, पादादित्वाभि-
घाताभावः । अन्धमाने, नेति नञ्समासेऽप्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १ ॥

चतुर्थीऽन्धमाह ससन्तु त्या इति । त्या अस्माभिरदृश्यमानाः परे-
च्छाप्ता अरातयोऽदानशीलाः अत्रयः ससन्तु शिकारमाप्नुवन्तु, हे मूरं
शौर्ध्वयुक्तेन्द्र, रातयो दानशीला बन्धवो बोधन्तु अस्मान् नुवन्तां ।
अन्धत् पूर्ववत् । ससन्तु, प्रत्ययस्वरः । अरातयः, रा दाने, मन्ते लृक् (पां
२ । ३ । ६६ ।) इत्यादिना भावे क्तिच्, न विद्यते रातिरेवेति नञ्-
नीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं, नञ्सुभ्यां (पां २ । २ । १७२ ।) इति तु सर्वे
विधयश्चन्दसि विनात्यस्त इति परिभाषया न भवति, यदा क्तिच्-
लोच सञ्ज्ञायां (पां ३ । १ । १०३ ।) इति कर्त्तरि क्तिच्, नञ्स-
मासेऽप्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बोधन्तु, यादादित्वात्, तिङुत्तिङुः (पां
८ । १ । २८ ।) इति निघाताभावः ॥ ३ ॥

पञ्चमीऽन्धमाह समिन्द्र गर्दभमिति । हे इन्द्र अमुया अन-
यास्माभिः म्रूयमाव्या पापया निन्दारूपया वाचा नुवन्तं नुवन्तं
अपशीर्षे प्रकटयन्तमित्यर्थः, तादृशं गर्दभं गर्दभसमानवैरिणं संशय
सम्प्राप्तय, यथा गर्दभः श्रोतुमशक्तं प्रसवं शब्दं करोति, तथा
अनुवधि । अन्यत् पूर्ववत् । गर्दभं, गर्दं गर्दं शब्दे, कु गृष् प्रणिगर्हिष्यो-
ऽभञ् इत्यौवादिचोऽभप्प्रत्ययः, चितः (पां ३ । १ । १६१ ।) इत्यन्तो-
दात्तत्वं । मृण, मृद्य हिंसायां, तौदादिकस्यशस्य छिन्नाकुलाभावः ।
नुवन्तं, नु कृते, प्रवरि, अदिप्रभृतित्वाच्चपो लृक्, अतुर्धित्वाङ्कुलाभावे
उङङ्कारेणः, प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥ ५ ॥

अष्टमीऽन्धमाह पताति कुण्डूणाव्येति । वातोऽस्माभिरिहो वायुः, कुण्डू-

१ ७ १ सर्वं परिक्रोशं जहि जम्भया कृकदाशुं १

आ तू न० ११ २७ ११

आत्मा कुट्टिबन्धना, स त्वस्मान् प्रति परित्यज्य बन्धादपि चोरात्स्वा-
दप्यधिकं दूरदेशं यताति, यतस्तु । अन्यत् पूर्ववत् । यताति, लेटि-
अडाग्रमः । कुण्डुकाया, कुट्टि दाहे, इदितो शुम् धातोः (पां ७ । १ ।
६८ ।) इति नुमागमः, अस्मान् कुण्डते, कुण्डनशब्दे, ककारात्परस्या-
कारस्य अकारश्चान्दसः, अटवर्गाच्चेति वक्तव्यमिति वार्त्तिकेन शब्दं, तद-
च्यतीति कुण्डुकापी, अत्तिन् (पां ३ । २ । ५६ ।) इत्यादिना क्तिन्,
अनिदितां वक्तुः (पां ६ । ४ । २४ ।) इति ग्लोपः, औ (पां ६ । ३ ।
१३८ ।) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं, अच्यतेच्चेति वक्तव्यमिति वार्त्तिकेन
डौय, औ (पां ६ । १ । २२२ ।) इत्याकारस्योदात्तत्वं ॥ ६ ॥

सप्तमीस्यमाह सर्वम्यपरिक्रोशमिति । परिक्रोशमश्वद्वयं सर्वत
आक्रोशकर्तारं पुरुषं जहि मारय, कृकदाशुं अश्वद्वयं हिंसाप्रदं
ब्रह्मं जम्भय मारय । अन्यत्पूर्ववत् । परिक्रोशं, कृश आक्रान्ते रोदने च,
परितः क्रोशयतीति परिक्रोशः, मचाद्यच्, कृदुत्तरमदप्रकृतिस्यत्वं ।
जहि, जन् हिंसाशब्देः, जन्तेर्जः (पां ६ । ४ । १६ ।) इति जादेशः,
तस्य, असिद्धवदजाभात् (पां ६ । ४ । १२ ।) इत्यसिद्धत्वात्, अतोहेः
(पां ६ । ४ । १०५ ।) इति हेतुर्ब्रूभवेति । जम्भय, जम्भि नाशने,
चुरादित्वात् स्वार्थिको विच्, शयः पित्वादनृदात्तत्वे विच् एव खटः
शिश्यते । कृकदाशुं, कृश हिंसायां, कृदाधाराधिक्येणः कर्त्तृत्वौणा-
दिकः कन्प्रत्ययः, क्तिदित्यनुकृतेर्गुणाभावात्, तथाच कृजो हिंसा, तां
दाहति प्रयच्छतीति कृकदाशुः, वज्रव्यवहारादाहतेरपि कृक उप-
पदे, कृजेवचः कर्त्तृत्वौणादिव जम्प्रत्ययः, प्रत्ययसंयोगात्, द्विती-
यायामपि पूर्ववत्प्रत्यये प्राप्ते, वा कृन्दसि (पां ६ । १ । १०६ ।) इति तस्य
बाधितत्वाद्यगादेशः, उदात्तस्वरितयोर्यवः (पां ८ । २ । ४ ।) इत्या-
दिना विभक्तौ स्वरितत्वं । ७ । इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तमिञो
वर्जः । २७ ।

विंशच्छतं ।

१११ आ व इन्द्रं त्रिविं यथा वाजयन्तः शतक्रतुं ।
मंहिष्ठं सिञ्च इन्दुभिः ॥

आ व इन्द्रमिति द्वाविंशत्युचं सममं सूक्तं, पुनःशेषस्यार्थं नरावचं,
अस्माकमित्येवा पादनिष्टकायपीत्रयः सप्तकाः पादानिष्टदित्युक्तत्वात्,
अथदिक् इत्येवा त्रिष्टुप् आदितः षोडशर्धं रेखाः, आश्विनारव-
श्चावत्येवाधास्त्रिंश आश्विनः, कक्ष उध इत्याधास्त्रिंश उधोदेवताकां
तथावानुक्तमस्त्रिका, आबोद्यधिकास्तार्क्ष पादनिष्टच्छत्रिष्टुप् पदै
ह्रस्वावाग्निनोवस्याविति । प्रथमाष्टवमाह आ व इन्द्रमिति । वाज-
यन्तोऽहनिष्कन्तो ययं पुनःशेषाः, हे ऋत्विग्यजमाना वो युष्माकं
सन्मन्त्रिमिममिन्द्रं इन्दुभिः सोमैरासिद्धे सर्वतः सिद्धामहे तर्ह्य-
यान्तः । षोडशं, शतक्रतुं शतसङ्ख्याककर्म्मोपेतं । मंहिष्ठमतिप्रयेन प्रहृष्टं,
लेधने हृष्टान्तः, यथा येन प्रकारेण क्रिविमवटं जलेन पूरयति तद्वत् ।
त्रिविं, दक्षपाधां पक्षपाधां क्त्विशब्द ऋकारवान् साधनिकवा
भवति, अतामि च क्रिविशब्दोऽवटः । काट इत्यादिषु चतुर्दशसु रूप-
नामसु क्रिविः रूपः सूद इति पठितं । हुक्कण्कारणे, क्रिविदागमस्य
निपात्यत इति निघण्टुभाष्यं । वस्तुतस्तु क्रिवि कृति ऋदने, कृत्यत
इति कृविः, क्विष्ट्विच्छ्विस्त्रिणि क्विष्ट्विद्वि इत्यौष्ठादिककृते क्विन्
प्रत्ययान्तो निपातितः, अत एव तत्रशब्दलोपः, निपादाद्युदात्तत्वं ।
यथा, यथेति यादाप्तेति षिट्प्रत्यये सर्वानुदात्तत्वं । वाजयन्तः,
वाजनात्मन इच्छन्तः, सप्त आत्मनः अच (पां ३ । १ । ८ ।) इति
अच, न इन्द्रस्यपुत्रस्य (पां ७ । ४ । १५ ।) इति ईवदीर्घत्वयोः प्रवि-
येधः, अन्वाग्रस्यात् (पां ७ । ४ । १७ ।) इति पुनर्दीर्घविधानानु-
शापनात् । मंहिष्ठं, मंहि हृष्टौ, अतिप्रयेन मंहिता मंहिष्ठः, तुम्ह-
न्वसि (पां ५ । १ । ५६ ।) इति ह्रजन्तादिष्ठन्प्रत्ययः, तुर्हिष्ठेमेयः छ
(पां ६ । ४ । १५४ ।) इति ह्रजोपः, इहृन्तो निपादाद्युदात्तत्वं ।
सिञ्चे, विचिद् चरये, धात्वादेः कः खः (पां ६ । १ । ६४ ।) इति
यस्य सत्त्वं, अस्मिन्नेवैवचनं, हेमुष्वादीनां (पां ७ । १ । ५६ ।) इति
नुमायनः ॥ १ ॥

१२१ शतं वा यः शुचीनां सहस्रं वा समाशिरां ।

एदु निर्ग्नं न रीयते ॥

१३१ सं यन्मदाय शुष्मिण एना सस्योदरे ।

समुद्रो न यचो दधे ॥

१४१ अयमु ते समतसि कपोत इव गर्भधिं ।

वचस्तच्चिन् ओहसे ॥

द्वितीयाश्वयमाह शतं वा य इति । य इन्द्रः शुचीनां स्रजानां सोमनां शतं वा शतसङ्ख्याकं समूहं वा, समाशिरां समीचीनेनाशिरा-
ख्येन अयस्रश्वेभ्योपेतानां सोमनां सहस्रं सहस्रसङ्ख्याकं समूहं वा
यदुरीयते आगच्छेव, सोऽस्मान्गुह्यकालिति श्रेयः । सोमप्राप्तौ
दृष्टान्तः, निर्ग्नं न, निम्नमिव, यथा निम्नदेशं आपः आप्नुवन्ति तद्वत् ।
समाशिरां, ओम् प्राप्त इत्यस्य समाङ्पूर्वकस्य द्विपि, अपसृधेयाना-
न्वयः (पां ६ । १ । ६६ ।) इत्यादिनाशिरादेशो निपातितः, वज्रप्रीति
पूर्वपदप्रकृतिसदृशं । रीयते, रीम् अवबोधे, दिवादिभ्यः श्यन् ॥ २ ॥

तृतीयाश्वयमाह सं यन्मदायेति । तत्पूर्वोक्तं शतं सहस्रं वा, शुष्मिणे
बलवत इन्द्रस्य, मदाय मदायै, संयत् सङ्गतं भवति, एना हि अने-
नैव, श्वेन सहस्रेण च, अस्तेन्द्रस्योदरे, यचो व्याप्तिर्दधे धृता भवति ।
तत्र दृष्टान्तः, समुद्रो न समुद्र इव, यथा समुद्रमध्ये जलं व्याप्तं तद्वत् ।
एना, सर्पां सृजन् (पां ७ । १ । ६६ ।) इति तृतीयाया हाप् आदेशः ।
यचः, यचोः कुट्टादित्वमनसोति परिभाषया छिदद्भावस्य प्रतिधि-
ज्ञत्वात्, यच्चित्वा (पां ६ । १ । ६६ ।) इत्यादिना सत्यसदृशं च
भवति, यस्मै नित्वादायुदात्तत्वं । दधे, दधातेः कर्मणि अन्वाद्य-
ङ्गुलश्रवणेषु कृतेषु, आतो जोष इटि च (पां ६ । ७ । ६७ ।) इत्याकार-
लोपः, प्रत्ययसंदेशान्नोदात्तत्वं, हि च (पां ८ । १ । ६७ ।) इति प्रति-
वेधाभिधानाभावः ॥ ३ ॥

चतुर्थीश्वयमाह अयमु त इति । ये इन्द्र, अयमु अयमपि दृश्यमानः
सोमस्य तदर्थं सम्पादितः, यं सोमं समपसि सम्बन्धं सावक्षेण
प्राप्नोति, यत्र दृष्टान्तः, कपोत इव, यथा कपोतः गच्छी गर्भधिं

- १५१ स्तोत्रं राधानां पते गिर्वाहो वीर यस्य ते
विभूतिरस्तु मृनुता ॥ २८ ॥
- १६१ उर्ध्वस्तिष्ठा न उतयेऽस्मिन्वाजे शतक्रतो ।
समन्येषु ब्रवावहे ॥

गर्भधारिणीं कपोतीं प्राप्नोति तद्वत् । तच्चित् तस्मादेव कारकाज्ञोऽर्वा-
दीयं न च योहसे प्राप्नोति । अतस्ति, अतः सातत्यगमने । कपोत इव,
अवेदीतश्च पक्षेत्यादिना योतश्च प्रत्ययः, वक्ष्य प्रत्ययः, अत्ययेन मध्ये-
स्थानः, अथवा अत्युत्पन्न इव, कपोतवत् इत्येव वक्ष्यो गुह्यरिति चिह्न-
नेव गुह्यदाताः । गर्भं धिं, गर्भोऽस्यां धीयत इति गर्भं धिः, कर्मण्यधिकारणे
च (पां १ । १ । ६१ ।) इति किःप्रत्ययः, कृतुत्तरपदप्रकृतिस्य रत्नं ।
योहसे, तुहिर् दुहिर् उहिर् अहने, अत्ययेनात्मनेपदं ॥ १ ॥

यक्षसीत्यन्माह स्तोत्रं राधानामिति । हे इन्द्र, राधानां धनाना-
म्यते धनानाम्पायक, गिर्वाहो मीर्मिदस्यमान, वीर प्रीत्योपेत, यस्य
ते तव स्तोत्रमीदृशं भवति । तस्य तव विभूतिर्कृष्णोः सृष्टता प्रिय-
सत्त्वस्यास्तु । स्तोत्रं, कृतुं कृतो, इत्यस्मात्, दात्रीप्रत्यययुक्तु (पां १ ।
२ । १८२ ।) इत्यादिना कृतुप्रत्ययः, यच्चादर्शं आद्यश्च, अथवा कोतु-
रिदमित्यर्थेऽङ्, सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति परिभाषया कङि-
नं भवति । राधानाम्यते, राध साध संसिद्धौ, राधुवन्त्येभिरिति राधा-
नि धनानि, सुवामन्विते पराङ्गवत्सरे (पां १ । १ । २ ।) इति पराङ्-
वद्भावात् यद्यामन्वितसमुदायस्य निघातः । गिर्वाहः, यद्वा प्रायसे,
वहिर्वाधाभ्यश्चन्दसीति कारकपूर्वकस्यापि बहतेरसुत्प्रत्ययः, गति-
कारकयोदपि पूर्वपदप्रकृतिस्य रत्नं चेतुस्तत्वात्, विदित्यनुकरोत्य-
भाकङिः, पूर्वपदस्य, कौरपधाया दीर्घ इकः (पां ८ । १ । ७६ ।) इति
दीर्घाभावश्चाह्वसः, कठिकसामन्विताद्युदात्तं । विभूतिः, तादौ च
मिति (पां ४ । १ । ५० ।) इत्यादिना गतेः प्रकृतिस्य रत्नं ॥ ५ ॥ इति
प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टाविंशो वर्गः ॥ २८ ॥

यक्षीत्यन्माह ऊर्ध्वस्तिष्ठा न इति । हे शतक्रतो शतसङ्क्रान्त्यर्होपेत,
अस्मिन् प्रसक्ते वागे सङ्क्रान्ते नोऽस्माकमूतये रक्षताय ऊर्ध्व उन्नत उन्मु-
लकिक भव, तच्चाहर्षं मितितान्तेषु आर्वाकादिषु सङ्क्रान्तये सङ्क्र-

१७१ योगे योगे तवस्तरं वाजे वाजे हवामहे ।

सखाय इन्द्रमृतये ॥

१८१ आ धा गमद्यदि त्रवत्सहस्रिणीभिरूतिभिः ।

वाजेभिरूप नो हव्यं ॥

विचारयामः । तिस्रः घञोऽवशिष्टः (पां ६ । ३ । १३५ ।) इति संहितायां दीर्घः । ऊतये, ऊति यूति मूति साति चेति श्रीतृचञ्च (पां ६ । ३ । ८७ ।) इति क्तिन् उदात्तत्वं । अस्मिन्, ऊद्दिदभ्युदाद्यप्युन् (पां ६ । १ । १७९) इत्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वं ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टवमाह योगे योग इति । योगे योगे प्रवेशे प्रवेशे तत्तत्त्व-
र्त्तयज्ञे, वाजे वाजे वर्त्तयिवातिनि तस्मिन्तस्मिन् सक्रामे, तवस्तद-
मतिशयेन वणिनमिर्न्, ऊतये उक्तार्थे, सखायः सखिवत् मित्रा वर्यं,
हवामहे आहवामः । योगे योगे, युजिद् योगे, वज्रञ्च (पां ३ ।
३ । १२९ ।) इति यञ्, घञोः कुघिगृहोः (पां ७ । ३ । ५९ ।) इति
कुत्वं, घञोः शित्वादाद्युदात्तत्वं, नित्यवीक्ष्योः (पां ८ । १ । ७ ।) इति
वीक्षायां दिर्भावे सति आन्नेहितानुदात्तत्वं । तवस्तदं, तवस्तद्व्याप्तं,
अस्माद्यामेधासजो विमिः (पां ५ । १ । १२९ ।) इति विमि प्रत्ययः,
विष्मतेर्कुन् (पां ५ । ३ । ६५ ।) इति तस्य ह्रस्वस्यो कुञ् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टवमाह आ धा गमदिति । यदि अवत् यद्यवमिज्जो नोऽ-
स्मदीयं हवमाज्ञानं श्रुयुयात्, तदान्नो अवमेव सप्तसिद्धिभिस्तृतिभि-
रवज्जभिः पावनैर्वाजैरवैश्च उय सप्तमी, आ ध अवयमावमदाज-
न्वेत् । घ, अचि तुमु घ (पां ६ । ३ । १३३ ।) इति संहितायां दीर्घः ।
गमत्, निठर्थे घेट् (पां ६ । ३ । ७ ।) इति निठर्थे घेट्, चोटीऽस्मटौ
(पां ३ । ७ । ८७ ।) इत्यङान्तः, इतञ्च नोपः परस्मैपदेषु (पां ३ ।
७ । ८७ ।) इतीकारनोपः, यदा ह्रस्वस्ये कुठि, युमादिद्युवाभूदिव
परस्मैपदेषु (पां ३ । १ । ५३ ।) इति ज्ञेयकारदेशः, वज्रञ्च ह्रस्वस्यमा-
द्येऽपि (पां ६ । ७ । ७५ ।) इत्यङभावः । अवत्, कु अवजे, पूर्व-
वक्ष्येष्टवमाह । वाजेभिः, वज्रञ्च ह्रस्वधीति मित्तरेवादेशाभावात् । हव्यं,
भावेऽनुयुक्तमर्थः (पां ३ । ३ । ७५ ।) इति अवतेर्यद्, अव्यसारणञ्च
अवः विश्वानुदात्तत्वे धातुवदेवाद्युदात्तत्वं ॥ ८ ॥

१ ६ १ अनु प्रत्नस्योक्तसो हुवे तुविप्रतिं नरं ।

यं ते पूर्वं पिता हुवे ॥

१ १० १ तं त्वा वयं विश्ववारा शास्महे पुरुदूत ।

सखे वसो जरितृभ्यः ॥ २६ ॥

ब्रह्मीत्येवमाह अनुप्रत्नस्येति । प्रत्नस्य पुरातनस्योक्तसः स्थानस्य
अर्चकपत्य सकाशात्, तुविप्रतिं बह्वन् वज्रमानान् प्रतिगन्तारं, नरं
पुरुषमिन्द्रं अनुज्जवे अनुजनेय कर्मसाधयामि । यं ते त्वामिन्द्रं पिता
मदीयो जनकः, पूर्वं पुरा ब्रह्मीयानुष्ठानकाले ज्वे आहूतवान्, तमा-
ह्वयामीति पूर्ववाक्यम् । ओक्तसः, नन्विदमस्यानिसन्त्येति मिदं कृते-
वाधुदात्तत्वं । ऊवे, जेन् सार्द्धायां शब्दे च, इति वज्रं कन्दसीति
सखसादृशं, यदपूर्वत्वं, गुणे प्राप्ते, क्षिप्रं च (पां १।१।५१) इति
प्रतिषेधः, उवडादेः, प्रत्यवखरेवाशोदात्तत्वं, पादादित्वादिनिघातः ।
तुविप्रतिं, तुवीनां बह्वनां प्रति गन्तारं, अत्र प्रतिशब्दे भीमसेना-
भीम इति वत् प्रतिगन्तृशब्दं लक्षयित्वा तद्वारा तदर्थं लक्षयति, अत्रा,
प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः (पां १।१।६२) इति वत् सत्ववचनत्वेन
विप्रातत्वादनख्यत्वेन, पुराणमुक्तं (पां २।२।११) इत्यादिना यद्यो-
क्तमासनिषेधः । ऊवे, जेन् ओ लिटि, वज्रं कन्दसीति पूर्ववत् सखसा-
दृशप्रदपूर्वत्वे, दिवंचनप्रकरणे, कन्दसि चेति वक्तव्यमिति दार्ष्टिकेन
दिवंचनाभावः, यदुक्तमित्त्वं (पां ८।१।६६) इति बहुलशोभा-
दिनिघातः ॥ ६ ॥

ब्रह्मीत्येवमाह तं त्वा वयमिति । हे विश्ववार, सर्वैर्ब्रह्मीय,
पुरुदूत वज्रभिः सखकर्मव्याहृत, सखे सखिवत्प्रिय, वसो निवा-
सहेतो, इन्द्र, तं पूर्वोक्तपुरुदूतं त्वा, जरितृभ्यः सोऽसृजामनुग्रहाय, वयं
आशाकहे प्रार्थयामहे । आशाकहे, आरूपूर्वकप्राप्त इच्छायां, अदि-
शब्दतिभ्यः प्रथः (पां २।१।७२) इति प्रथो लुक् । वसो, वामन्निवे
समानादिप्रकरणे सामान्यवचनं (पां ८।१।७३) इति पूर्वस्यानिघ-
मानवत्त्वप्रतिषेधात् पराङ्मवद्भावे सति, जेचमिघातेन वा वामन्निघ-
नातेन वा सर्वानुदात्तत्वं । जरितृभ्यः, जरतिः क्षुतिवर्मा, इचमिघाता-
दशोदात्तत्वं ॥ १० ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये श्लोकाभिधौ चर्माः ॥ २६ ॥

११११ अस्माकं शिप्रिणीनां सोमपाः सोमपाव्रां १

सखे वज्रिन्सखीनां ॥

११२१ तथा तदस्तु सोमपाः सखे वज्रिन्तथा कृणु १

यथा त उरमसीष्टये ॥

इत्यादशोऽष्टमाह अस्माकं शिप्रिणीनामिति । हे सोमपाः सोमस्य
पात्रः, सखे सखिबन्धिव, वज्रिन् वज्रयुक्तेन, सखीनां सखिबन्धुप्रियाणां,
सोमपाव्रां सोमस्य पाद्व्यामस्माकं, शिप्रिणीनां दीर्घाभ्यां ह्रस्वाभ्यां
नासिकाभ्यां वा युक्तानां, गवां समूहश्चत्वारसादादस्त्विति शेषः । शिप्रि-
णीनां, ऋत्रेभ्यो ङीप् (पां ० । १ । ५ ।) इति ङीप्, तस्य पिप्त्वादनुदा-
त्तत्वेऽति प्रत्ययस्वरः प्रियत्वे । सोमपाः, आमन्त्रितस्य सविप्रि-
त्वादामन्त्रितासुदात्तत्वं । सोमपाव्रां, आतो मनिन् (पां ३ । २ । ०० ।)
इति वनिप्, अस्मैपोऽनः (पां ६ । ० । १३० ।) इत्यनोऽकार-
लोपः ॥ ११ ॥

इत्यादशोऽष्टमाह तथा तदिति । हे सोमपाः सखे वज्रिन्, इदमे
ऽभिप्रेक्षितार्थं, ते ववानुग्रहं, यथा येन प्रकारेण, उरमसि वयं काम-
यामहे, त्वं तथा कृणु, त्वत्सादात्तदभीष्टं तथा कृणु । कृणु, कृषिं हिंसा-
कारव्योम्ब, इदित्वाङ्गुम्, धिन्विङ्गव्योऽर च (पां ३ । १ । ८० ।) इत्यु-
ग्रत्वव्यक्त्यन्वितयोगेन वकारस्त्राकारः, अतो कोपः (पां ६ । ० । १३० ।)
इति तस्य कोपः, स्थानिवद्भावात्सूपधगुणाभावः, उत्तमप्रत्ययादसंयो-
गपूर्वात् (पां ६ । ० । १०६ ।) इति हेर्नुक् । उरमसि, वयं कामौ
इदमौ मसिः, अदादित्वाङ्गोऽनुक्, यहि आ (पां ६ । १ । १६ ।)
इति सम्प्रसारणं, प्रत्ययस्वरः, यदृत्तयोमादनिघातः । इदमे, इषु
इच्छायां, क्लिप्ति क्लृते, निगुप्तवचसिष्ठस्वरक्तेषु च (पां ० । २ । ६ ।)
इति इट्प्रतिषेधः, यदा यजतेः क्लिप्ति, वचिस्त्वपिप्यमादीनां (पां ६ ।
१ । १५ ।) इत्यादिना सम्प्रसारणं, अद्यादिना वत्वे कुत्वं, पूर्वक्षिन् पक्षे,
अभ्येदवैषम्यमनविद (पां ३ । ३ । ६६ ।) इति क्लिन् उदात्तत्वं, द्विती-
ये तु आत्मकेन ॥ १२ ॥

- ११३१ रेवतीर्नः सधमाद इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः ।
 सुमनो याभिर्मदेम ॥
 ११४१ आद्यत्वावान्मनापूः स्तोतृभ्यो धृष्णवियानः ।
 ऋणोरक्षं न चक्रेयाः ॥

अथोदशीत्यममाह रेवतीर्न इति । सुमनोऽसुमनो वयं, याभि-
 र्मोभिः सह मदेम हृद्येन, इन्द्रे सधमादे, अस्माभिः सह हृद्यं वृत्ते
 सति, नोऽस्माकं, ता मावो, रेवतीः क्षीराकषादिधनवत्याः, तुविवाजाः
 प्रभूतवकाशः, सन्तु । रेवतीः, इयिष्यन्त्यास्तुयि, रथेर्मेतौ वज्रजमिति
 वार्तिकेन सम्प्रसारणं, परपूर्वत्वं, इन्द्रीरः (पां ८ । २ । १५ ।)
 इति मनुष्यो वत्सं, वाहन्दि (पां ६ । १ । १०६ ।) इति पूर्वसर्व-
 दीर्घः, आ देशब्दाच्च मनुष उदात्तत्वं वक्तव्यमिति वार्तिकेन देशब्दा-
 दुत्तरस्याधि भवतीति पूर्वमेवोक्तं । सधमादे, मद वृत्तिभोगे, क्षीरा-
 दिवः, सह मादयतीति सहमादः, यचाद्यच्, सधमादस्योऽन्त्यसि
 वज्रजं (पां ६ । १ । ८६ ।) इति सहशब्दस्य सधादेशः, याद्यच्-
 न्त्वावविनकायां (पां ६ । २ । १४४ ।) इत्युत्तरपदानोदात्तत्वं ।
 तुविवाजाः, तु इति सौमि धातुः, अच इति लोकादिक इः प्रत्ययः,
 सन्त्यापूर्वकत्वादुभौ न भवति, वज्रशीर्षौ पूर्वपदप्रकृतिसत्त्वं ।
 सुमनः, शु शब्दे, अस्मात् क्षिपि, तुगभावश्चाह्वयः, ऋणुहृभ्यां
 मनुष्य (६ । १ । १०६ ।) इति मनुष उदात्तत्वं । मदेम, मदो हृद्यं,
 अन्त्येन शप, अदुपदेशास्तस्यैधानुवागुदात्तत्वे ह्यः पिप्वादनुदा-
 त्तत्वं, ततो धातुश्चरः प्रियते ॥ ११ ॥

अथोदशीत्यममाह आद्यत्वाविति । रे वृष्णो धार्ढ्युत्तेजः, त्वावान्
 त्वत्तद्वृष्णो देवताविशेषः स्वभातः त्वदनुग्रहवशात् स्वयमेवातः सन्,
 इवानोऽस्माभिर्याजमानः, क्षोहभ्यः क्षोह्यमानानुग्रहाय, तदभीष्टमर्थं,
 च अवाप्तं, आह्वयेः, आनीय प्रक्षिपतु, तत्र वृष्टान्तः, अन्त्योः दधस्य,
 वज्रशीरक्षं न, वधा अर्थं प्रक्षिपति वदध् । त्वावान्, वतुषधकरजे,
 वृष्टदक्षदध्ना हन्ति साहज्य उपसङ्गाजमिति वार्तिकेन वतुष्यं,
 प्रत्ययान्तपदवीच (पां ७ । २ । ८८ ।) इति मध्यन्तस्य त्वादेशः,
 आ सर्वभातः (पां ६ । १ । ८६ ।) इति इकारस्यान्तं, वतुषः पिप्वा-

१५५१ आ यदुवः शतक्रतवा कामं जरितृणां ।

ऋणो रक्षं न शचीभिः ॥ ३० ॥

१५६१ शम्भुदिन्द्रः पोपुथन्निर्जगाय नानदन्निः शम्भु-
सन्निर्धनानि । स नो हिरण्यरथं दंसनावान्तस
नः सनिता सनये सनो ऽदात् ॥

एतदाक्षले प्रादियदिकस्यः शिष्यते । तन्ना, मन्वेव्याद्यादेराक्षनः
(पां ६।४।१७१ ।) इत्याकारलोपः । धृषो, जिह्वा प्रागल्भ्ये,
अधिरधिरधिरधिरधिरः क्तुः (पां २।२।१७० ।) इति क्तुःप्रत्ययः, आम-
न्विताद्युदात्तत्वं । इयाना, ईङ्, गतौ, कृन्दसि सिट्, तस्य, पिटाङ्गान्या
(पां ३।२।१०६ ।) इति आनञादेशः, अचिन्नुधातु (पां ६।४।
७७ ।) इत्यादिना इयङादेशः, द्विर्वचनप्रकरणे, कृन्दसि वेति वक्तव्य-
मिति वचमादम्भात् न क्रियते, चितः (पां ६।१।१६३ ।) इत्यन्तो-
दात्तत्वं । ऋषो, ऋष गतौ कश्चि ज्यथयेन तिप्ः सिप्ति, इतस्य (पां
२।४।१०० ।) इति इकारलोपः, तनादिकृष्ण उः (पां ३।१।
७६ ।) इत्युः प्रत्ययः, सार्वधातुकोगुणः, वज्रत्वं कृन्दस्यमाद्योगेऽपि (पां
६।४।७५ ।) इत्यङात्मभावात्, विकरस्यस्तेयान्तोदात्तत्वं । अर्धं,
अर्धस्यादेवनस्येति पिट्छन्नेकाद्युदात्तत्वं । चन्वो, अन्तारस्येकारन्ता-
न्वसः ॥ १७ ॥

प्रथमश्रीमन्महा आ यदुव इति । हे शतक्रतो इन्द्र, यत् दुवो धर्मं
कामितार्थरूपं, आसीदभिधातव्यमस्ति, तं कामं जरितृणां सौतन्वा-
मनुग्रहाय आचर्योः, आनीय प्रक्षिपसि, तव दृष्टान्तः शचीभिः
कर्मभिः शक्रतोषितवापारविज्ञैः अर्धं न, यथा अर्धं प्रक्षिपसि
तद्वत् । शचीभिः, शचीशब्दः शक्ररज्ज्वादिकर्मिण्य आद्युदात्तः ॥ १७ ॥
इति प्रथमस्य द्वितीये चिंशो वार्ग ॥ १० ॥

षोडशीमन्महा शम्भुदिन्द्र इति । तुष्टेनेत्येव इत्तं हिरण्यरथं
अनवाप्तौ प्रतिजग्राह, यथाच ब्राह्मणं, वस्त्रादिभ्यः स्तुयमानः प्रीतो
ननसा हिरण्यरथं ददौ समेतवाचां प्रसीयाद्य शम्भुदिन्द्र इतीति ।
इन्द्रः शम्भु सर्वदा धनानि वैदित्यन्वनीनि विप्राय नितवान्,

११७१ आग्निनावन्नावत्येषा यातं शवीरया । गोमहत्वा हिरण्यवत् ॥

अनैरिति शेषः । ऋद्धैरनैः, प्रोद्धैः, वासभक्ष्यान्तरभा-
विनमोक्षणं कुर्वद्भिः । नानदद्भिः, नानदमास्यगतं ज्ञेयशब्दं कुर्वद्भिः ।
शान्तसद्भिः, पुनः पुनर्भक्षं वा न्यसद्भिः । दंसनावान् कर्मवान्
सनिता दाता स इन्द्रो, नोऽस्मात् स नये सम्भजनाद्यै, हिरण्यरथं सुव-
र्जनिर्मितं रथमहात् दत्तवान्, सनः सनः सन इति त्रिवक्तिराद-
रार्थं । प्रोद्धैः, प्रोद्धृ पय्यासैः, अस्माद्यङ्गुकि, अस्माद्यङ्गुकिदिर्भौ,
ऋद्धः (पां ० । १ । ५६ ।) इति ऋद्धत्वे कृते, गुह्यो यङ्गुह्योः (पां
० । १ । ५७ ।) इति गुह्यः, धातोश्चपञ्चाया उत्तं कान्तं, अस्माद्यङ्गु-
मन्ताच्छतदि, अस्मात्तानामादिः (पां ० । १ । ५८ ।) इत्याद्युदात्तत्वं ।
जिगाय, जि जये, जिटो, कलि, कलिः, द्विर्बन्धनेऽर्थः (पां १ । १ । ५९ ।)
इति अग्निधत्तावाप्ति, इत्यस्य द्विर्बन्धनं, सन्निटोर्जः (पां ० । १ । ६० ।)
इत्यस्मादादुत्तरस्य कुत्वं । नानदद्भिः, नद अत्यक्तशब्दे, पूर्ववद्यङ्गुकि,
दीर्घोऽङ्गुकिः (पां ० । १ । ६१ ।) इति अस्मास्य दीर्घः, पूर्वमदाद्युदा-
त्तत्वं । शान्तसद्भिः, न्यस प्राबने, अन्त्यत् सर्वे पूर्ववत् । हिरण्यरथं,
समासस्य (पां ० । १ । ६२ ।) इत्यन्योदात्तत्वं । अदात्, मातिस्या
(पां १ । १ । ६३ ।) इति सिचो कुक् । दंसनावान्, अथो दंसो वेद्य
इति कर्मनामस्य पठितो दंसशब्दः, दंस शब्दं दंसना, तदस्यासीति
मनुम्, दस्यतेऽनेनेति दंसना ॥ १६ ॥

प्रातरनुवाके आग्निने क्रतौ गायने इन्द्राये आग्निनावन्नावत्येति-
इत्यः, अग्नाग्निन इति खल्वे अग्निना यज्जरीरिष आग्निनावन्नावत्येति
खनियं, सस्मिन्नुपे प्रथमां सुक्ते सप्तदशीम्वचमाह आग्निनावन्ना-
वत्येति । इत्येव प्रेरितः नूनः प्रोद्धैः तुष्टाव, वधाद्य ब्राह्मणं,
समिन्त्र उवाचाग्निनी वै देवानाम्निधजौ धौ नु क्षुहि, अद्य त्वोत्तुष्टा-
सीति स तुष्टाव सौ उत्तरैव दत्तेनेति । अन्त्यावन्ना नङ्गभिर्न्यैर्युक्तौ
हे अग्निनी, शवीरया प्रेक्ष्यमाणया इवा अग्नेन सह आयातं, अस्मिन्
कर्मस्थामन्तं, हे देवा अग्निनी, युवयोः प्रसादात्, गोमत् नङ्गभि-
र्गोभिर्बुक्तं, हिरण्यवद्भजना हिरण्येन वृत्तमन्यदीयं गृहं अस्तिविशेषः ।
अन्त्यावन्ना, मन्ते कोमायेन्निवविश्वदेवस्यमती (पां ० । १ । ६४ ।)

११६१ समानयोजनो हि वां रथो दत्तावमर्त्यैः।

समुद्रे अभिनेयते ॥

११६१ न्यङ्ग्यस्य मूर्धनि चक्रं रथस्य येमथुः।

परि ग्रामन्यदीयते ॥

१२०१ कस्त उषः कथप्रिये भुजे मर्तो अमर्त्ये।

कं नक्षसे विभावरि ॥

इति दीर्घत्वं । इथा, सावेकाचकृतीयादिर्बिभक्तिः (पां ६।१।१६८॥)
इति ङवीवाया उदात्तत्वं । यात्वं, या प्रापये, कोटि तत्कर्त्तृ, अदादित्वा-
च्छ्रयो कृद् । अवीरथा, सु मर्तो, कस्तुपुकटिपटिघौटिभार्गवित्त्वौवादिभ
इदंनप्रत्ययो वज्रकवचनादस्मादायि भवति, निस्वादाद्युदात्तत्वं ॥ १०॥

अष्टादशीत्यत्रमाह समानयोजन इति । हे दत्तावमर्त्यैः, वां भुजयोः
सम्बन्धो रथः समानयोजनो युवयोर्हयोरेकदद्याकृत्वाद्भुजयोः सङ्ग-
देव ध्रुव्यते, युक्तः सरथा, अमर्त्यो विनाशरहितः, अपतिहतगतिरि-
त्यर्थः, अत एव हे अम्बिनौ, हि यस्मात् समुद्रवत्स्यस्मात् समुद्रोत्त-
रीक्षे ईयते गच्छति । अन्तरिक्षनामस्य पठितं समुद्रशब्दं यावत् एव
आधत्वा, समुद्रः यस्मात् समुद्रवत्स्यस्मादायः समभिन्नवत्त्वेनभाषा
सम्बोदन्तेऽस्मिन् भूतानि समुद्रको भवति समुद्रतीति । समानयोजनः,
वज्रवीर्यो पूर्वपदप्रकृतिसंज्ञकं । ईयते, ईदृशी, कस्तुपदेशात्तत्त्वार्थ-
धातुकाद्युदात्तत्वे, प्रमो निस्वादाद्युदात्तत्वं, हि च (पां ८।१।१०॥)
इति सिधत्तप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

इकोनविंशीत्यत्रमाह न्यायस्येति । हे अम्बिनौ, युवा, अङ्ग्यस्य
कस्तु विनाशयितुमशक्यस्य इदस्य पर्वतस्य, मूर्धनि उपरि, रथस्य चक्रं
भगदीपदयसम्बन्धि एषं चक्रं, निवेमद्युर्नियमितवर्तौ, अङ्ग्यचक्रं
परि द्यो युवोक्तस्य परित इयते गच्छति । अङ्ग्यस्य, अङ्ग्यवमर्त्यं,
सर्वार्थे कविधानं, स्वाभावात्प्रतिप्रतिप्रतिप्रतिप्रतिप्रतिप्रतिप्रतिप्रतिप्रति
कप्रकृत्यः, अङ्गमर्त्यस्य, इन्दति च (पां ६।१।१०॥) इति पञ्चमस्यः,
प्रत्ययस्येदंनित्वादात्तत्वं । येमथुः, वम उपरमे, किति चिटि, अत एव कृद्-
मध्येऽनादेशादेर्बिभक्तिः, (पां ६।१।१०॥) इत्येताव्वावयोवौ ॥ १८॥
प्राचरनुवाचो अस्मिन्मन्त्रे उवाचो कर्तार मायये इन्दति चक्रं कव

१२१ १ वयं हि ते अभ्यन्मस्यान्नादापराकात् ।

अग्ने न चित्रे अरुषि ॥

इति वचः, अग्नौ वस्येति शब्दे कदा उच्यते इति तिस्र इति सूचितं, तस्मिन्लघे प्रथमा सूक्ते विंशीत्यन्मात्रं कदा उच्यते इति । अग्निभ्यां प्रेरितः युवः श्रेष्ठं कथं तुष्टाव, तद्यात्र नास्मात्, तमग्निना ब्रूयतु वयं नु कृष्यय त्वेत्सु-
क्ताव इति, स उच्यते तुष्टावात् उत्तरेण वचनेनैतस्य वक्ष्यार्थुक्तायां विधाशो भूमौ कर्तव्यं ऐश्वर्याकस्योदरं भवत्युत्तरस्यामेवार्थुक्तायां विधाशो भूमौ गद ऐश्वर्याक आसेति । हे कथमग्ने कृतिप्रिये, कमर्त्ते भवत्यर्थावते, उच्यते इत्यन्वयाभिधेये, उच्यः काकाभिमानिनि देवते, भुञ्जे तव भोगाव, मर्त्ते भुञ्ज्याः को विद्यते, हे विभानदि विशेषप्रभायुक्ते उभो देवि, नं पुरुषं नक्षत्रे प्राप्नोमि, सर्वोचितं भोजं दातुं न कोऽपि मनुष्यः समर्थाः, अत एव त्वं कमपि पुरुषं भोगापेक्षया न प्राप्नोमि, ईदृशकथं महिमेत्यर्थः । ते, ते मयावेकवचनस्य (पां ८ । १ । २९ ।) इति द्रष्टव्यस्य ते आदेशः, सर्वानुदात्तः । कथमग्ने, कथं वाक्प्रवच्यते, पुराहिददताः, तौ, अतोतोपस्य आनिवद्वावादुपधादृश्याभावः, चिन्ति पूजितपिबुजितार्थं (पां १ । १ । १०५ ।) इत्यदृष्टकथः, खेरनिदि (पां १ । १ । ११ ।) इति विद्योपः, सतटाम्, वलीसमासे, अग्नौः सन्नाह्नन्तीर्वाङ्मत् (पां १ । १ । १२ ।) इति कृत्वात्, यकारस्य यकारान्तादस्य, आत्मनिताद्युदात्तत्वं । भुञ्जे, भुञ्ज पातनाभ्यवहार-
रभोः, सम्यदादिजन्यः क्तिप्, सार्धेकाचः (पां १ । १ । १२८ ।) इति विभक्त्युदात्तत्वं । भयोः, अस्तिहसि स्यप्रत्ययमिदमित्पूधुर्वि-
भक्त्यन्तौकादिकत्वात्प्रत्ययः, निष्पादाद्युदात्तः । गच्छते, गच्छतु गच्छतौ । विभावदि, भा दीप्तौ, विपूर्वादेशात्, आतोमनिन् क्तिप्प्रत्ययश्च (पां १ । १ । १३ ।) इति वनिप्, वनोरच (पां १ । १ । १४ ।) इति छीप्, तत्त्वत्रियोजेन नकारस्य ऐश्वर्यादेशः, अन्त्यार्थन-
सोर्द्धः (पां १ । १ । १०० ।) इति कृत्वात् । १०० ।

इति विंशीत्यन्मात्रं वयं हि ते इति । अग्नौ व्यापकश्रीणे, चित्रे प्राक्-
वशीणे, अरुषि आरोचमाने, उच्यः काकाभिमानिनि देवते, ते तव
खयं आन्तात् समीपपर्यन्तं, आपराकात् दूरपर्यन्तं, वयं मनुष्या
आत्मन्वदि न भौतुं समर्थाः, हिद्वन्ः प्रसिद्धौ, देवतामहिम्नः वारा-

१२१ स्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरस्तमः कविर्देवानां
परिभूषसि व्रतं । विभुर्विशुस्मे भुवनाय मेधिरो
दिमाता शयुः कतिधाचिदायवे ॥

अङ्गिरसः, शिष्टास्त्रिभुवन्तपरिभाषया जगत्तः, अग्निर्देवता, तथा-
वागुक्तमग्निः, तममे ह्यवा हिरण्यलय आधेयं त्रिभुवनयाः कमीषो-
दृष्टौ चेति । प्रातरनुवाके आग्नेये ज्ञाते आग्निगच्छे च तममे प्रथम
इति सूक्तं, अथैतस्याराजेरिति सूक्ते तममे प्रथमोऽङ्गिरा अवि-
भूषितसहोजा अमृतो नितुन्दस इति सूचितं । अभिप्रवयडहस्य तृती-
येऽहनि आग्निमावते गच्छे इदं सूक्तं जातवेदस्य निविज्जानीयं,
तथाच तृतीयस्य अय्यमेति सूक्ते सूचितं, तममे प्रथमोऽङ्गिरा इत्या-
ग्निमावतमिति । वाजपेयेऽप्याग्निमावत एतत् सूक्तं जातवेदस्य
निविज्जानं तृतीयेनाभिप्रविकेनेतां, तृतीयस्य सवनमित्यतिदिष्टत्वात्,
अस्मिन् सूक्ते प्रथमाष्टममाह तमम इति, हे अग्ने, त्वं प्रथम आद्यः,
आङ्गिरसागम्योऽसौ सर्वेषां जनकत्वात्तादृशोऽङ्गिरसोऽभवाविति । तथाच
स्रग्वन्देवो भूत्वा देवानामज्येषां शिवः शोभनः सखा अभवः । तव
व्रते त्वदीये कर्मणि, कवयो मेधाधिनः, विद्वानपसो ज्ञानेन आप्रधाना
जातकर्मणो वा, आजहृद्वो दीप्यमानायुधाः, मरुतो मरुत्स्रज्जवा
देवा अजायन्त । विद्वानपसः, विद्व ज्ञाने, विद्वो वेदनं, वज्रधराहवा-
दौष्ठाविको मरुप्रवयः, तदस्याकीति यादादिगच्छवो नः, प्रत्यक्ष-
देवानोदात्तत्वं, विद्वानान्यपाणि वेदान्ते विद्वानपसः, पूर्वपदस्य, अन्वे-
नामपि दृश्यते (पां ६ । १ । ११० ।) इति दृष्टिगच्छवादवग्रहसमये-
ऽपि दीर्घत्वं । अजायन्त, जनी प्रादुर्भावे, तस्य इहनि, ज्ञानोर्जा
(पां ७ । १ । ७६ ।) इति आदेशः । आजहृद्वयः, आजहृद्वो, आह-
वेन हृद्वः, तस्य जसार्वावाङ्गानुदात्तानि धातुस्तरा, अथ गताविश्रुतात्,
तिष्ठन्तीति सञ्ज्ञायां (पां १ । १ । १०८ ।) इति विज्ञानं अविभुव-
न्ततो वज्रवीर्यो पूर्वपदप्रत्ययः ॥ १ ॥

तृतीयाष्टममाह तमम इति । हे अग्ने, त्वं प्रथम आद्यः अङ्गिर-
सः अतिप्रवेनाङ्गिरा भूत्वा, अग्निर्मेधावी जन् देवानामज्येषां सर्वं

१३१ त्वमग्रे प्रथमो मातरिभूत आविर्भव सुकृतूया
विचस्वते १ आरेजेतां रोदसी हेतुवूर्येऽसप्रेभी-
रमयजो महो वसो ॥

कर्म परिभूषसि परितः सर्वतोऽणुरोमि । कोट्यक्षं, विचस्मि भुव-
नाय समस्तलोकानामनुग्रहायै, विभूर्बहुविध आहवनीयायनेक-
पञ्चारीत्यर्थः, मेधिरौ मेधावान्, हिमाता इवोरदस्थोदत्यम्, यदा
इत्योक्तयोर्निर्माता, आयवे मनुष्यार्थे, कतिधाचित् कतिभिः प्रकारैः,
सर्वत्र इयः इयानः, तत्तन्मनुष्यगृहेऽवस्थितस्य तत्र प्रकारे इयन्त
इति न केनापि आयन्त इत्यर्थः । भूषसि, भूष अणुरोमि, भौवादिभ्यः ।
विभूः, विप्रसम्भोजसञ्ज्ञायां (पां ३ । २ । १८० ।) इति विपूर्वाङ्ग-
इतेर्ङुःप्रत्ययः, छन्दुत्तरपदप्रत्ययत्वरत्वं । भुवनाय, भूषधूमस्त्रिभ-
न्धसीत्यौगादिकः क्युन्प्रत्ययः, युवोरनाक्ती (पां ७ । १ । १ ।) इति
योरनादेशे निस्वरौणाद्युदात्तत्वं । मेधिरः, मेधं सकृन्ने च, अस्माद्वाङ्-
मक इत्यन्प्रत्ययः, निस्वरः । हिमाता, सौ मातरौ यस्यासौ हिमाता,
नद्यतन्व (पां ५ । १ । १५३ ।) इति कप्प्रत्ययो न भवति, माद्व माद्व-
क्यौर्भेदेनोपादानाद्यतन्वेति कनपि विभाष्यत इति, तस्य माद्व-
प्रत्ययविषये पाप्तिनलोक्तेः, विचस्मादित्वादुत्तरपदानोदात्तत्वं, यदा
इत्योर्भावा हिमाता, समासस्य (पां ६ । १ । १९३ ।) इत्यनोदात्तत्वं ।
इयः, श्रीङ् स्वप्ने, भूषधौत्यादिनौगादिक उःप्रत्ययः । कतिधा, उक्त-
नस्य विभूषणस्य, यज्जगत्तुलितिसङ्ख्या (पां १ । १ । १३ ।) इति
सङ्ख्यासञ्ज्ञायां, संख्यायाविधार्थे धा (पां ५ । ३ । १२ ।) इति धा-
प्रत्ययः । आयवे, इन्दसीय इत्यौगादिक उङ्प्रत्ययः ॥ १ ॥

इतीयाव्यवमाह त्वमग्रे प्रथम इति । हे अग्ने, त्वं मातरिभूतः
प्रथमो मुखो भूत्वा वससे, अग्निर्वायुरादित्य इति वायवेक्षया सर्वत्र
मुखत्वावगमात्, तादृशत्वं, सुकृतूया शोभनकर्मण्या, विचस्वते
परिचरते यजमानाव, आविर्भव प्रकटो भव, तत्र साक्ष्यं दृष्ट्वा
रोदसी धारापिच्यौ आरेजेतां आकम्पेतां । भ्यसते रेजत इति भज-
वेपनयोरिति वाक्यः । हेतुवूर्ये हेतुवूर्युक्ते कर्मणि भयं भयं
असङ्गः ऊहवानसि, हे वसो निवासहेतो वसो, महः पूष्यान्वेवाव-

राजः इहवानसि । मातरिन्धनः, निर्मात्रहेतुत्वाभावात्तद्विर्णं, तत्र
 अस्ति प्राप्तिरिति मातरिन्धना वायुः, अद्भुतश्रित्वादेः मातरिन्धन्
 शब्दः शैवादिक्कन्प्रत्ययान्तो निपातितः । सुकतूपा, सुकतुमात्मन
 इत्यति, सुप्रत्यात्मनः क्त्वा (पां ३।२।८।) इति क्त्वा, अकृता-
 र्वधातुकयोर्दीर्घः (पां ७।३।२५।) इति दीर्घः, अकृता-
 र्वधातु-
 सप्तधायां, अप्रत्ययात् (पां ३।२।१०२।) इति अकारः प्रत्ययः,
 ततश्चाप्, सुपां सुलृप् (पां ७।२।१६।) इति द्वितीयैवचनस्य
 ङादेशः, द्विजोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य तस्योदात्तत्वं, संहितायां, अन्ये-
 तानपि दृश्यते (पां ३।२।११७।) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । विव-
 र्यते, विवरासतिः पटिचरकर्मणा, अस्मात् सम्प्रदाविषयकः क्तिप्,
 अकृत्येनोपधाङ्गत्वं, तदस्यास्यस्मिन्निति मनुप् (पां ५।२।६३।)
 इति मनुप्, मादुपधायाञ्च (पां ८।२।६।) इति मनुपो वत्त्वं,
 तसौमत्वर्थं (पां १।३।१६।) इति भवेन पदत्वाभावात् इत्वाभावः,
 मनुपः पित्वादनुदात्तत्वं, धातुस्वरः शिष्यते । रोदसी, वा इन्दसि
 (पां ३।२।१०६।) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । रोदवर्ण्ये, हाचा त्रित्त
 इति रोदवर्ण्ये यञ्, रुञ् वरणे, वङ्गयङ्गादीनादिकः क्त्वा,
 उदात्तपूर्वस्य (पां ७।२।१०२।) इत्युत्वं, इति च (पां ८।२।
 ७३।) इति दीर्घः, यदा रुञ् वरय इत्यस्मात्, इति स्तु प्राखुहजुषः
 क्त्वा (पां ३।२।१०६।) इति क्त्वाप्रत्ययः । अनित्यमात्मनशासन-
 मिति नुमभावः । अकृता-
 र्वधातुकयोर्दीर्घः (पां ७।३।२५।) इति
 दीर्घः । अथवा पूर्ववदुत्तरीर्घः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातु-
 स्वरः, छान्दोग्यपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । असप्तः, सप्त-
 हिसायां, अथ तु वचनार्थः, आदिभ्यः श्रुः (पां ३।२।७३।) इति
 श्रुप्रत्ययः । पादादित्वादिनिघातः, अथवा, भारमिच्छस्य पूर्वपदस्य
 वाक्यान्तरगतत्वात्तदपेक्षया अस्य निघातो न भवति, समानवाक्ये
 निघातयुक्तदक्षद्वेषा वक्तव्या इति वचनात् । महः, मह-पूजायां,
 क्तिप् च (पां ३।२।७३।) इति क्तिप्, सुपां सुपो भवन्तीति
 वक्तव्यमिति वार्त्तिकेन इत्यो ङादेशः, सावेकाचसूतीयादिः (पां ३।
 २।१६८।) इत्यादिना तस्योदात्तत्वं । यदा अस्ति महश्चन्द्रस्य
 अचन्द्रोपपन्नादसः, रुद्रमहतो रूपसङ्ग्रहमिति वार्त्तिकेन अत्र
 उदात्तत्वं ॥ ३ ॥